

Petjades d'una guerra, narra la història d'un jove que el 1938, als disset anys, va marxar com a voluntari amb l'exèrcit republicà quan el front va arribar a la comarca d'Els Ports. Un cop acabada la guerra, sent encara menor d'edat, el van condemnar a mort. Els seus records són escrits de la mà d'un altre jove que, als quinze anys, va decidir fer el seu treball de recerca de segon de batxillerat a partir de testimonis orals de persones que en la Guerra Civil Espanyola eren joves o nens i nenes petits i que ara, setanta anys després, són els nostres pares o els nostres iaïos. Escoltant els testimonis de les seues vides, coneixem millor com va ser la nostra història.

Guanyador del 1r premi de la 9a edició dels Premis

Ramon Llull a Treballs de Recerca de Batxillerat 2010

Guanyador del 2n premi del 7è Premi Argó

Guanyador del 2n premi del IV Premis de Treballs de Recerca de Batxillerat de la Fundació Gaspar Espuña-CETT 2010

Petjades d'una guerra. 1936-2009

Petjades d'una guerra

1936- 2009

Juan Isidro Borrás, un adolescent en la Guerra Civil Espanyola: La seua vida, la nostra història

Guillem Tena i Vidal

Guillem Tena i Vidal

(Ulldecona, 1992)

És l'autor d'aquest llibre realitzat a partir de testimonis orals que van viure la Guerra Civil Espanyola a Forcall , Villores, Ulldecona i Les Cases d'Alcanar, que l'autor va recollir entre 2008 i 2009.

Un tamboril de emociones

*Un tamboril de emociones
resuena en la galería,
es la carta de la madre,
de la esposa, de la hija,
rara vez la del amigo.*

*Con remolino de nervios,
rompo el sobre y
leo la carta,
es de mi madre, pobrecilla.*

*Mira, hijo mío,
te mando chocolate,
queso y galletas de vainilla.
Te mandaré más cosas,
pero el tendero no fía.*

*Un tamboril de emociones
resuena en la galería.*

Petjades d'una guerra

1936-2009

Guillem Tena i Vidal

Guillem Tena i Vidal

Petjades d'una guerra

1936-2009

**Juan Isidro Borrás,
un adolescent en la**

Guerra Civil Espanyola:

La seua vida, la nostra història

ÍNDEX

CAMINANT CAP A LA GUERRA	34
1920-1936. LA VIDA ABANS DE LA GUERRA	35
1936. LES ESQUERRES GUANYEN LES ELECCIONS	40
1936-1938. COMENÇA LA GUERRA.....	41
RECLUTAMENT DE VOLUNTARIS	43
RETORN DELS TREBALLADORS QUE EREN A FRANÇA.....	44
FACULTAT PER A ENCUNYAR MONEDA.....	45
INCORPORACIÓ DELS REEMPLAÇAMENTS A LA GUERRA	47
LA BATALLA D'ARAGÓ.....	48
ELS FRANQUISTES ARRIBEN A SANT JOAQUIM.....	49
EL PAS DEL FRONT	51
¿PER ON VAN ARRIBAR ELS FRANQUISTES?	52
MARÇ DE 1938. LES TROPES FRANQUISTES OCUPEN VILLORES	52
CONVIURE AMB EL FRONT.....	61
LA GENT D'ESQUERRES ES DESPLAÇA AMB EL FRONT.....	64
EL FRONT	67
DESAPAREGUTS.....	77
JUDICIS I PRESÓ	84
CÀSTIGS I EMPRESONAMENTS.....	85
JUDICIS	88
ANYS DE REPRESSIÓ	105
DESPRÉS DE LA PRESÓ	107
ELS MAQUIS.....	108
LA POSTGUERRA.....	110
LA TRANSICIÓ	123

Guillem Tena

Dedicat al tio Sant Antoni

i a totes les persones que com ell van
defensar la llibertat i

la República

*Oye, golondrina hermosa,
tú que estás libre y con brío,
¿Quieres volar presurosa
a una “viejita” llorosa,
entregarle un beso mío?*

*Dile que cese en su llanto,
dile que le mando un beso,
dile que, al que llora tanto,
recreaste con tu canto,
que me has visto
aunque estoy preso.*

Eleuterio Pérez Cornejo

Presentació

Aquest llibre és el resultat de moltes hores de conversa amb diferents persones que van viure directament o indirectament la Guerra Civil Espanyola. Aquestes persones que llavors eren joves, adolescents o nens i nenes petits, avui són els nostres avis i àvies.

Amb el llibre, pretenc principalment que aquestes persones tinguin l'ocasió d'explicar les seues vivències i els quede constància escrita dels seus records. És per aquest motiu que les meues intervencions al llarg del llibre es limiten a introduir el context del tema que explicaran les fonts orals i a fer aclariments que faciliten la lectura.

Les converses estan transcrites en primera persona pels protagonistes de la història i amb el llenguatge propi de cada personatge. He intentat preservar al màxim la personalitat de cadascun i així poder-los diferenciar millor.

Espero que, com a mi, el contingut del llibre us pugua apropar una mica més al que va representar la guerra per a la població civil.

Guillem Tena

Els protagonistes d'aquesta història

Juan Isidro Borrás Balaguer

El tio Sant Antoni

Va nèixer el 15 de maig de 1920 a Forcall. Actualment té noranta anys i viu a Mollet del Vallès. Passa algunes temporades de vacances a Villores.

« – *Le felicito a usted, le han quitado la pena de muerte.*

– *¡Coño!*

Eixe dia va ser el dia de més alegria de la meua vida, perquè me veia la mort a la meua cara. Me portaven al lloc que mataven, a qualsevol asustava.»

Guillem Tena i Vidal

Vaig nàixer el 2 d'octubre de 1992 a Ulldecona i passo molts caps de setmana i les vacances a Villores, el poble del meu pare, a la comarca d'Els Ports. Sóc estudiant de segon de batxillerat de ciències a l'Institut Manuel Sales i Ferré d'Ulldecona. A partir dels testimonis sobre la Guerra civil Espanyola de diverses fonts orals, he escrit aquest llibre, *Petjades d'una guerra*.

«Jo ja tenia idea de com va ser la guerra civil, però no m'esperava que m'explícaren les coses que m'han contat.»

José Fibla Solà

Àngel

Va nèixer el 12 d'octubre de 1912 a Les Cases d'Alcanar. Actualment té noranta-sis anys i viu a Les Cases.

«En les metralladores tiràvem, però no vaig arribar a disparar, perquè tenia dos germans en l'altre bàndol, i això me guardava algo. Si podia no disparar, no disparava. Un germà va fugir a França i no l'hem tornat a veure.»

Julio Querol Mampel

El tío Julio

Va nèixer el 8 de setembre de 1925 a Luco de Bordón (Terol). Ara té vuitanta-quatre anys i viu a Villores.

«Te puc explicar quan pujaven els moros per Torremocha, i pujaven per aquell barranc. Natros anàvem a caçar en el “perdigatxo”. Quan vam vore el munt de moros que eixien del barranc de Torremocha, vam agafar l’escopeta i la vam amagar dins d’un coscoll i allí va passar tota la guerra.»

Sebastià Centelles

El tio Sebastià

Va nèixer l'any 1925 al mas de Mampel (Palanques), però ha viscut des de fa molts anys a Villores, on viu actualment.

«Com estave tot ple de bombes i munició, van haver molts accidents entre els xiquets que vivien als masos i alguns van morir.»

Victòria Ejarque Gil

La tia Victòria

Va nèixer el dia 17 de novembre del vint-i-vuit a Villores. Ara viu a Barcelona. Sempre que pot, ve a Villores amb el seu home, Anton.

«El meu germà sempre ho diu, si jo haguess d'anar a una altra guerra... me trauria la vida abans de tornar a anar a una guerra.»

Pilar Ejarque Gil

La tia Pilar

Va nèixer el 1922 a Villores i ara també viu a Barcelona. Algunes vacances ve a Villores per a passar uns dies en família.

«La mare estave sentada en la meua gemana Josefa a la falda, ací, detrás de la porta. De cop va començar a cridar. Una bala havie travessat la porta i li va pegar a la cama de la mare.»

El tío Anton

Anton és l'home de la tia Victòria. Va néixer a Aiguaviva, ara fa vuitanta-cinc anys. Va perdre la seua casa en un bombardeig durant la guerra.

«¡Recollien la metralla! Ens van obrir els ulls i des de llavors ens vam dedicar a recollir els metalls ¡i a cascar-la els pins! que ens sortia millor jornal.»

Manuela Frasnó Martí

La iaia Manuela

Va nèixer el 4 d'octubre de l'any 1930 a Villores. Tenia sis anys quan va començar la Guerra Civil Espanyola. Ha viscut tota la seua vida a Villores.

«Cridaven: "¡Salid, rojillos, salid! Jo estave al llit que estave costipada i me vaig ficar a plorar. La meua mare me consolave dient que no mos passarie res.»

Laurentino Callarisa Roca

Tino

Va nèixer a Ulldacona l'any 1937 i el seu pare va morir en la Guerra Civil Espanyola. Actualment viu a Les Cases d'Alcanar.

«Vaig nèixer l'any 1937 en plena guerra, el dia que van venir a bombardejar avions l'estació d'Ulldacona. Referint-me a això, el meu pare va marxar a la guerra quan jo tenia tres mesos. Ja no l'hem tornat a veure.»

***El camí que va fer el tio Riera
Pilarin de ca Riera***

Va nèixer a Villores l'any 1943. Té seixanta-set anys. No va viure durant la Guerra Civil, però el seu pare va ser soldat de la República. Després de la guerra el van obligar a fer un camí.

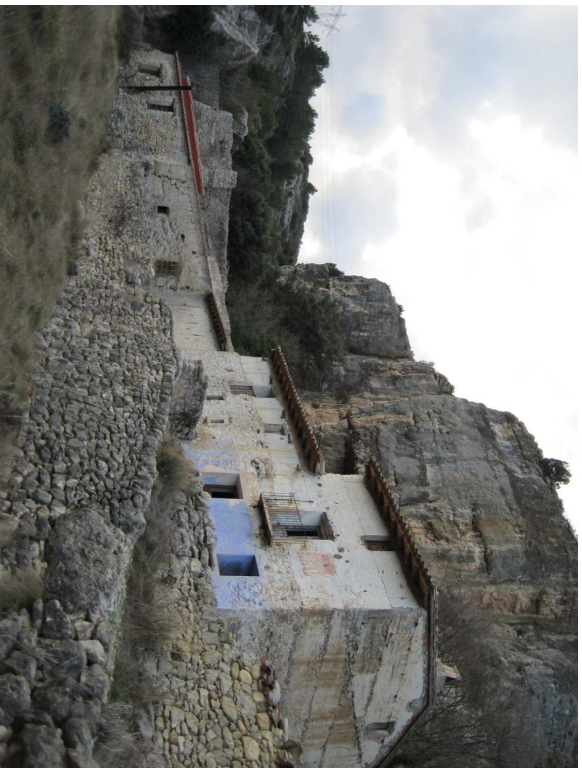
«l al dia següent li van dir que havia de complir un càstig, i havia de fer el camí de la costereta, i ell sol l'havia de fer. I va fer el camí, va estar dies fent-lo. I una persona va dir: Ell sí que ha acabat el camí, però no sabeu si el xafarà.»

Juanita Carceller Sabater

Va nàixer el 24 de febrer de 1947 a Villores, on hi viu. Ens explica una anècdota que va passar quan la gent de Villores es va refugiar a les casetes del monte quan hi va arribar el front.

«Quan van tornar a la caseta a buscar el gosset que s'hi havia quedat a la caseta quan els varen fer marxar, només van trobar la seua pell penjada en una estaca en aquell racó de la caseta. Se l'havien menjat!».

Ismael Membrado Blasco

L'últim moliner del mas del Molí la Cova

Va nèixer al maig de 1920 a Luco de Bordón. Actualment viu a Mollet del Vallès i té 90 anys.

«En la retirada les tropes republicanes van passar pacíficament per la porta del molí i els vam donar de beure d'un en un. No se van assabentar que a la cova hi havia refugiades més de cent persones de Villores, inclosos els nens, però no s'hi sentia ni una mosca.»

Enrique Fuster

Va nèixer el 7 d'octubre de 1935 a Villores i actualment viu a Barcelona. Té setanta-quatre anys.

«¡Això sí que ere una autonomia! Villores tenie facultat per a encunyar moneda. Imagina't: igual que el Banc Europeu d'avui en dia.»

Julio Tena Frasnó

Va nèixer el dia vint-i-sis de setembre de 1957 a Villores. És el fill de Manuela Frasnó i el meu pare.

«Quan èrem menuts i estàvem pel mas d'Aguilar recollíem les bales que trobàvem pel monte i per a no perdre-les les ficàvem dins dels forats de bala que hi havia a la porta del mas d'Aguilar. Quan venie el tio Fermín, el ferrer del poble, li les donàvem i mos donave algo de diners.»

La família del tio Sant Antoni

Guillem Tena

*Amb el meu agraïment a totes les persones
que han fet possible aquest llibre.*

Guillem

La meua infantesa a la postguerra

Carta de les filles i dels fills de Juan Isidro Borràs

Rosa Borràs, 61 anys

«Quan érem petites vivíem a Villores. Totes les nits anàvem a casa d'uns tiets i allà escoltàvem la ràdio i a la vora del foc fèiem comentaris sobre política de coses que no es podien dir al carrer. També recordo que sent el meu pare roig teníem un bar al poble. Allà no es parlave res de política. Però també recordo que allà venien sempre la Guàrdia Civil a menjar, sent i tot el meu pare republicà. Ara de gran, penso si venien a vigilar al meu pare, cosa que quan ere petita no vaig entendre mai. Una altra cosa que me va fer sentir malament va ser el clero, ja que obligaven a tots a anar a missa, cosa que el meu pare no va anar-hi mai. Això me feie sentir marginada. Vaig defensar molt la postura del meu pare i ara, quan va venir la democràcia, encara vaig entendre més perquè el meu pare defensave tant aquesta ideologia.»

Núria Borràs, 57 anys

«Vaig viure la meua infantesa en un poble que es diu Villores. Era l'època de la dictadura. Jo aquesta època recordo haver-la viscuda en família, amb els meus pares i germans, i recordo que per a els meus pares la vida era molt complicada ja que el meu pare era republicà i no podien mai aconseguir qualsevol permís que necessitaven. La meua mare ho passava bastant malament i això feia que per a aconseguir una millor vida havíem d'emigrar. Poc a poc vam anar madurant aquesta la idea i quan jo tenia quinze anys vaig venir a viure a Catalunya i a partir d'aquí la vida va ser més fàcil.»

Isidre Borràs, 51 anys

«Vaig passar la meua infantesa fins als deu anys i mig al meu poble natal, Villores. El record que tinc d'aquella època és que per les nits de vegades acompanyave el meu pare a casa d'una tieta seua a escoltar "Radio España Independiente". Als onze anys vaig venir a Mollet i els meus pares es van quedar tres anys més a Villores. Durant els tres anys que no vaig estar amb els meus pares no tinc cap record no bo ni dolent de l'etapa de la dictadura. Passats aquests tres anys vaig començar a treballar i durant els dos primers anys de treball vaig sentir converses, i vaig escoltar part dels aconteixements de l'etapa final de la dictadura, com per exemple, la condemna i posterior execució al garrot vil de Salvador Puig Antic. Recordo que allò va portar molt rebombori amb els companys que treballave. La majoria vam recordar aquell assassinat. Un company em va explicar que no ere correcta la condemna de Puig Antich, però que ere un lladre més que un revolucionari polític. Pels anys he pogut valorar que allò es va tractar d'una última revifada de la dictadura franquista, ja que escassament li quedave un any de vida.»

Joaquim Borràs, 45 anys

«Con sóc el més petit dels quatre germans, les meves vivències en l'època franquista són poques. En vuit anys vaig venir de Villores a Mollet i de l'únic que me'n recordo és dels dos primeres anys que vaig estar vivint aquí fins que Franco va morir que van ser dos o tres. I que ell [el seu pare] clandestinament es va afiliar al PSUC i va tenir alguns problemes amb la Policia Nacional. Quan es reunien alguna vegada havien hagut d'anar a prestar declaracions a la policia que el perseguia. Després van legalitzar el Partit Comunista i les coses van anar canviant. I el meu pare va continuar la lluita fins al final.»

Carta de la filla i de la néta de l'alcalde de Villores durant la República

«Som filla i néta de la Guerra Civil Espanyola. La meva mare quan va esclatar la guerra tenia tres anys. Em considero afortunada d'haver pogut sentir de boca del meu propi avi les seves vivències en aquella època. La història que us vull explicar és certament extraordinària, perquè en una guerra on es mataven germans entre sí, resulta sorprenent que no hagi hagut cap mort en el nostre poble. Val a dir, però, que el meu avi comptava amb el recolzament d'una dona extraordinària que en el seu dia li va dir al seu marit que evités, per sobre de qualsevol altra cosa, la mort de cap habitant del poble.»

La vida en el poble [a Villores] transcorria amb neguit, com en qualsevol població immersa en una guerra; però el dia que amb més intensitat recordava el meu avi va ser el dia en què des de Benicarló pujaven els del comitè republicà amb l'objectiu d'aconseguir una llista dels habitants de la vila que no simpatitzaren amb la causa republicana. El meu avi era l'alcalde republicà al nostre poble i era el seu deure obeir als membres del comitè. Va convidar als membres del comitè a seure i a menjar. La meva àvia va matar dos conills i va portar vi per beure. En la sobretaula, quan tocava tractar el tema delicat, el meu avi va manifestar que la gent del poble era gent de pau. No sé si per tal de convèncer-los va mentir i va dir que tots els habitants simpatitzaven amb la causa republicana (el seu propi sogre era simpatitzant de l'altre bàndol), o pot ser amb la panxa plena i el cap embotat pel vi, els membres del comitè van ser fàcils de convèncer. Siqui com sigui, allà on estiguin ara els meus avis, descansan amb la consciència tranquil·la.

P. D. La història que us acabo d'explicar és tal i com jo la recordo de boca del meu avi (és possible que com a néta seva magnifiqui la seva intervenció). Val a dir, que de totes maneres, va rebre ajuda i suport de molta gent del poble. Doncs de res hagués servit si un sol dels vilatans del poble de Villores hagués denunciat a un veí o veïna de simpatitzar amb l'altre bàndol.»

Pròleg

En 1975, quan Franco va morir, jo tenia uns setze anys. Fillia de pare i mare emigrants andalusos (i tanmateix andalusa de naixement), jo vivia a València, la ciutat de la llum blanca i acolorida de Sorolla que jo no sabia perquè (ara ja sí), la vivia en blanc, gris i negre.

En aquells anys d'adolescència, poc pensava en els per quès d'alguns detalls que, de forma recurrent, observava al meu voltant. L'angoixa i la preocupació de ma mare quan li demanava a mon pare: “Ten cuidado, Luís, no digas eso”. El neguit de la mare de Maria José, la meua amiga, quan ens explicava que en alguns temps, no podien parlar en valencià al mercat perquè, segons qui et sentia, et podien detindre i et tancaven a la presó. Jo no ho entenien. ¿Quin perill podia representar per a ningú que una persona parlara en valencià? Tampoc no sabia comprendre les cares roges de persones que escoltaven en silenci d'altres que comentaven com es vivia de bé amb Franco, perquè no ens faltava de res i perquè ens lliurava de “maleantes y vagabundos”... I també recordava les converses amb el Roger, l'home de la meua veïna Pepita que quan tenia uns 20 anys va emigrar a Suïssa per a treballar en hotels, allà cap als anys 60-70. Ell era francès i quan venien de vacances a València i eixia (o millor dit treia) el tema a conversa, qüestionava com a Espanya “permetíem” que Franco estiguera en el poder i deixava entreveure que Espanya era un país endarrerit (aquella vella idea que Espanya no era Europa).

A poc a poc (i a força de converses, no pas d'estudiar-lo) les idees se'm van anar posant al lloc i aquella adolescent que es pentinava amb trenes de mil maneres, va començar a entendre el rerefons que lligava tots estos neguits. I algun bon dia vaig pensar: Si Franco no hagués donat el cop d'estat, ¿ara seríem un d'eixos països europeus tan avançats dels que parlaven tan bé els nostres veïns francesos? O encara seríem un país millor?

Des de llavors, m'anava fent esta pregunta de tant en tant. I conforme anava entenent una mica més el que havia ocorregut a Espanya des de la República i l'any 1936, més pena sentia pel que

havia passat i pel que, del cert, havíem perdut en la guerra. I segurament és per això que hem intentat, el meu home Julio i jo, donar a conèixer i explicar els nostres fills, Pau i Guillem i la nostra filla Júlia, des de ben petits, que a Espanya hi va haver una guerra civil i que després hi vam viure 40 anys de dictadura franquista. La paraula dictadura em va acompanyar (sense acabar d'entendre-la gaire bé) durant tota la meua infantesa. I després, en l'adolescència, la paraula transició (que tampoc no l'acabava de situar jo, mireu la poca idea que tenia de política). I ara, des de fa uns anys (i ja en la quarantena) he començat a escoltar que es parla de "Francisco Franco", sense afegir-li el qualificatiu de "dictador". ¿Què ens estem oblidant d'algun detall important? Em sembla que sí.

Va ser per evitar este oblit que fa uns anys, el Julio i jo li vam demanar al nostre amic Isidre de Villores si pot ser el seu pare, Juan Isidro Borràs, que havia participat (quan també era un adolescent de disset anys) en la Guerra Civil Espanyola, pot ser els podria explicar als nostres fills i a la nostra filla les seues vivències. La resposta d'Isidre va ser decidida i ràpida: segurament diria que sí. Era la primavera de 2003 i el meu fill Guillem tenia aleshores deu anys. Vam quedar una vesprada de les vacances de Pasqua a la nostra casa de Villores amb altres amics i amigues de la mateixa edat que els nostres fills i la nostra filla, si fa no fa. I tothom va tindre l'ocasió d'escoltar, amb molta emoció, els records que "el tio Sant Antoni" anava desgranant amb total naturalitat. Esta va ser la primera ocasió en què Guillem va sentir de primera mà les vivències d'un jove que quan va acabar la guerra l'any 1939, amb només divuit anys, va ser condemnat a la pena de mort. Durant els anys següents, en diverses ocasions ens vam reunir amb el tio Sant Antoni per a escoltar-lo amb atenció. Pot ser en aquella primera conversa de 2003 es va posar la llavor del treball de recerca que ara us presento. Quan li vaig suggerir a Guillem recollir en un llibre el testimoni de la vida del tio Sant Antoni i la guerra civil a Villores, el poble natal del seu pare, li va faltar temps per a dir-me que sí.

Ara, estiu de 2009, és Guillem l'adolescent de setze anys. Un adolescent que, com molts de vosaltres, ha viscut tota la seua vida en plena democràcia. Per a ell, estes són històries del passat. Però

com està més espavilat que jo a la seua edat, ha tingut la sensibilitat necessària per a afrontar una feina tan emotiva com és l'elaboració d'este treball de recerca.

A hores d'ara ja sabreu que jo, aquella adolescent de setze anys en 1975, jugo un doble paper en esta història. A més de ser la mare de Guillem i part implicada en este treball perquè conec des de fa trenta anys el tio Sant Antoni, també soc la seva professora de Física i com a tal, tutora del treball que ha realitzat Guillem. Juan Isidro Borràs sempre m'ha despertat admiració perquè l'he vist com una persona valenta, que ha sabut viure (amb els condicionants tant difícils que -com veureu al llarg del llibre- li han acompanyat durant la seua vida) lliure com una oroneta, convivint sense rancúnies amb tothom i donant una imatge tolerant, alegre i vital, com en poca gent he vist. Ara vull agrair-li a ell, als seus noranta anys, i a totes les persones que com ell van lluitar per *defensar la llibertat i la República* (com ens sol remarcar en les seues xerrades) l'esforç que va fer, gràcies al qual nosaltres podem viure avui en llibertat. I també vull demanar-li perdó en nom (si és que es pot fer) dels qui segurament mai no li demanaran, pel mal físic, moral i social que li han fet a ell i a la seua família.

Arribats a este punt, també li vull agrair Guillem l'oportunitat que m'ha donat de tutoritzar este estudi, una recerca que tant de bo l'hagués hagut de fer jo algun dia. Però quan jo tenia setze anys, la legalització dels partits polítics de caire democràtic ni tan sols encara havia començat... La vida quotidiana era trista, grisa, com el color de l'uniforme dels policies que s'encarregaven d'impedir qualsevol intent de modernització de la societat espanyola fins a ben entrada la dècada dels vuitanta. Espero que estes reflexions us puguen donar una idea als adolescents d'avui en dia del valor que tenia el que es va aconseguir en la República, de l'esforç de les persones que durant més de tres anys van fer per defensar-la en una guerra civil descaradament desigual, així com del valor que tenia tot el que vam perdre l'any 1939.

Dolors Vidal

PRIMERA PART

Caminant cap a la guerra

1920-1936. La vida abans de la guerra

Juan Isidro Borrás Balaguer, «el tio Sant Antoni» com el coneixem nosaltres, és el protagonista principal dels relats que a continuació descriuré. A través de les converses que he mantingut amb ell en diverses ocasions durant dos anys, m'ha anat introduint en els diferents episodis de la nostra història contemporània, principalment els que es relacionen amb la Guerra Civil Espanyola, però també en fets relacionats amb la dictadura franquista.

Juan Isidro va néixer el dia 15 de maig de 1920 a Forcall, poble situat al nord-oest de Castelló, a la comarca d'Els Ports. Era el més gran de tres fills d'una família que es guanyava la vida fent espardenyes. El seu pare era de Forcall i la seua mare, de Villores. Com altres famílies del poble, la família de Juan Isidro també treballava algun tros de camp que tenia de secà i de regadiu (als horts). Era una agricultura de subsistència familiar, gràcies a la qual obtenien els aliments necessaris. Amb els excedents del menjar, alimentaven els animals de cria per al consum propi de carn i ous (conills, gallines, tios, un o dos gorrinos i, en el millor dels casos, un bou). I també per a alimentar els animals que utilitzaven per a treballar el camp (generalment un matxo).

Els primers anys de la seua vida van coincidir amb la dictadura de Primo de Rivera. Durant aquesta dictadura es van construir carreteres i va arribar la llum elèctrica als pobles de la comarca. En aquests hi havia telègraf i també ràdios, que la gent utilitzava per a estar al corrent de les notícies d'arreu del món. La II República va arribar després d'un període molt inestable des del punt de vista polític, econòmic i social, a causa de la pèrdua de Cuba, la Guerra del Marroc i la crisi del sistema de la Restauració, període en el que la dictadura de Primo de Rivera, amb el suport del rei, va recolzar les elits en el poder. Aquesta crisi no tenia solució i va arrossegar la monarquia amb la caiguda del propi sistema. El 14 d'abril de 1931, després de les eleccions, es va proclamar la II República Espanyola. Durant el primer bienni republicano-socialista, el govern de la República incorporava ministres socialistes i els republicans azanystes en molts aspectes: laïcisme, republicanisme,

modernització cultural... Els anys següents van ser una època de canvis socials importants.

En el camp de l'educació, els alumnes podien triar si volien fer classe de religió o no; a les escoles, els nois i les noies anaven junts a classe; es van millorar les condicions per a impartir classe, ja que el govern de la República va augmentar el nombre de professors i de professores a les escoles, de manera que hi havia menys alumnes per classe. Durant aquest temps, els nois i les noies van poder aprendre a llegir i a escriure. Als pobles es vivia bé, sense gran abundància, però la gent no patia gana. Pel que fa a la qüestió agrària, es van comprar terrenys i masos complets a grans propietaris i es van dividir les terres en parcel·les més petites, que després es revenien a la gent del poble.

Als vint-i-un anys els joves anaven a fer el servei militar, la mili. Per a alguns joves, anar a la mili podia suposar ser la primera vegada que sortien fora del lloc on vivien habitualment i els donava la possibilitat de conèixer llocs més apartats. Tot i que a vegades se'ls enviava a poblacions properes a la seua, també eren destinats a llocs molt llunyans, i s'hi trobaven amb vivències que al poble mai haurien tingut. Generalment, els que eren de pobles mariners els enviaven a fer la mili a la marina; els de la serra es quedaven prop del poble. També hi tenien ocasió de fer amistats, sobretot quan coincidien amb alguna persona de la seua comarca, amb qui establien amistat per a tota la vida. Aquest és el cas d'Àngel, un pescador de noranta-set anys de les Cases d'Alcanar que també ens explicarà la seua vida durant la II República i després, en la Guerra Civil.

En aquesta època va créixer entre la població el sentiment polític a causa dels esdeveniments que van portar a la creació de la Unió Soviètica i la II República Espanyola. Tot i que la major part de les persones tenien una certa ideologia política, la majoria no eren de cap partit concret; simplement es diferenciaven entre dretes i esquerres. L'evolució d'aquest sentiment va desembocar en enfrontaments entre la població.

Tio Sant Antoni

La República Espanyola va començar en 1931. Jo tenie onze anys. El rei va marxar a França, se va acabar el govern de Primo de Rivera i va començar la República. El govern estava format pels partits que se votaven a les eleccions i en el canvi de la monarquia a la república se va canviar de govern. En les primeres eleccions, la major part dels partits més importants eren d'esquerres, tot i que també n'hi havia de dretes. En la República se va donar més drets a les persones i se van formar els sindicats. Durant la República se van fer tres eleccions i els de dreta van guanyar una vegada¹. Jo no estava en política, però sempre vaig ser d'esquerres perquè mon pare també ere d'esquerres. Ací, per Villores, /o que hi havia més eren republicans. No hi havia anarquistes ni comunistes. Natros deïem esquerra, tots d'esquerra; quan deïem d'esquerres ja ho ere tot.

Durant els anys de la República jo estudiave [fins als tretze anys]. Després treballave fent espardenyas i cotitzave el *retiro obrero*² de la República, /o que ara és la Seguretat Social. A Forcall treballave fent soles d'espardenyas i els dissabtes portave les soles i els compradors me pagaven.

Durant els anys d'abans de la República, l'ensenyança no anave bé, ja que hi havia un professor per a cinquanta alumnes i de diferents edats, però no mos podien ensenyar res perquè el professor no donave a l'abast. Però només començar la República va vindre un professor nou de València que ere d'esquerres i van fer una escola nova a Forcall. Este mestre mos va dir que tots els que no volgueren fer religió ni catecisme, que s'apuntaren per a no fer-ne, i jo me vaig apuntar perquè no volie ni religió ni hòsties. I tots vam anar a l'escola nova sense fer ni religió ni tanta hòstia de missa. Vaig estar *hasta* als catorze anys a l'escola i després me vaig dedicar a fer espardenyas. *Hasta* quan vaig estar tancat a la presó no vaig tornar a estudiar. Els

¹ Al novembre de 1933 va guanyar les eleccions la CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas). Amb un govern reaccionari, no es va permetre avançar en el que es va legislar durant el primer bienni de la República. Aquest període s'anomena Bienni Negre.

² Feia el paper de l'actual Seguretat Social.

que estudiaven a Forcall i Morella anaven al seminari, a Tortosa.³ Però només hi entraven els que tenien família de dretes i religioses. Per això hi ha tants freres i capellans a Forcall. De la meua edat només un va arribar a ser mestre.

Àngel

En la República jo vaig ser de la primera quinta de la mili. Sóc del trenta-dos en la mili. Érem els *marinos*. Me van destinar a Cartagena, des d'on amb un *barco* vam fer cap a Màlaga i després a Sevilla. A Sevilla vam estar vuit mesos. Això va ser durant la República. Als vuit mesos va passar *lo* següent. Lo dia deu d'agost de l'any 32 hi va haver un *alçament* d'un tal Sanjurjo,⁴ el general Sanjurjo. Per aquell riu, el riu Guadalquivir, tiraven bales per aquí i per allí... ¡Allò feia feredat! A la nit *en* un camió van portar quaranta o cinquanta presoners⁵. D'allí vam eixir cap a Cadis, on mos van traslladar a un castell, que es diu Santa Catalina, de Cadis.

I d'allí *natros* vam sortir cap a Sevilla una altra vegada. I de Sevilla vam anar a Ceuta. Vam anar a donar-hi una volta i a buscar cosetes [es refereix a mirar coses]. Vam fer cap a més amunt de Ceuta, a un d'això... que estava ple de dones allò... Estant allí, un amic que era de l'Ametlla de Mar, me diu: –¡Fibla, surt que aquí hi ha un paísà teu!– Vaig sortir fora i aquell xic me va dir que era d'Ulildecona. Es deia Paco. Jo li vaig dir que era de les Cases d'Alcanar. I vam anar a acompanyar-lo al *cuartel* on estava fent la mili en un *tábor de regulares*. El *cuartel* es deia «Regulares de Ceuta número tres, quinto tábor⁶» [és l'equivalent a un batalló]. Va passar el temps i *natros* ja vam complir [van acabar la mili]. *Natros* [es refereix a la seua familiar] érem des de sempre pescadors. Anàvem a Castelló a pescar la sèpia i hi passàvem una temporadeta de tres o quatre

³ Aquest sistema d'estudis va funcionar fins als anys vuitanta, però les darreres promocions, quan acabaven el batxillerat, o quan estaven a punt de cantar missa, deixaven el seminari. Aquesta era la manera perquè els fills de les famílies sense recursos pogueren cursar estudis superiors.

⁴ General Sanjurjo: va donar un cop d'estat a Sevilla l'agost de 1932 que va fracasar. També va donar suport al cop d'estat de Franco en el 1936.

⁵ Nota de Julio Tena: Devien ser soldats de Sanjurjo que s'havien rendit en no prosperar el cop d'estat.

⁶ Regulares: forces militars espanyoles creades en 1911 amb soldats marroquins.

mesos. Quan vaig complir vam tornar a casa amb tren i vaig baixar del tren per anar al Grau [el port de Castelló] a vore la família. Casualment al vagó de *detrás* anava Paco d'Uldecona i mos vam reconèixer. Quan va acabar la guerra, jo anava a Uldecona a visitar-lo, ell baixava a les Cases i s'estaven a casa meua i molt amics i avant. Però bé, encara és molt llarg.

Tio Sant Antoni

Quan Zamora⁷ va guanyar la República, vam guanyar més dies de festa, més oportunitats i la República. En la República en teníem, de dies de festa... El 14 d'abril, el dia de la República, i fèiem manifestacions. El *Primer de Mayo*, el dia 1 de maig, també fèiem manifestacions... En la República estave la Guàrdia Civil, i també hi havie carrabiners,⁸ però amb Franco van traure els carrabiners. També estave la *Guardia de Asalto*.⁹ Els carrabiners eren els que estaven a les fronteres i alguns ara encara cobren.

La major part de les persones de la comarca [d'Els Ports] no tenie cap notícia del que passave en la resta del món. A Forcall hi havie dos ràdios, i de notícies poques. I de diaris estave *La Vanguardia* de Barcelona que s'editave... i no res... De notícies que sabíem d'altres llocs, com Rússia, no teníem molta idea. Però a Rússia va ser molt diferent, perquè allí ho van canviar tot de cop. Aquí teníem el clero i el capital que estaven en contra nostre i una part [de la població] que no *comulgaven en natros*. Durant la República no se va tocar mai cap església, però la gent diu que sí que ho fèiem [es refereix a cremar-les], però no. Durant la República no se va cremar cap església ni se va tocar cap *cristo*.

Aquí a Villores la major part érem treballadors d'espardenya, homes, dones i xics, i avant, a treballar per a menjar... Hi havie quatre o cinc cases riques, però ells donaven *faena*, pagaven i avant.

⁷ Niceto Alcalá Zamora y Torres (1877-1949), primer president de la Segona República espanyola (11 de desembre de 1931).

⁸ Els carrabiners eren un cos armat encarregat de vigilar les fronteres, costes i el contraban.

⁹ La guàrdia d'assalt era un cos armat creat per la República per tenir un cos fidel.

¿Els partits? Uns eren d'esquerres i uns altres de dretes, però més d'esquerres que de dretes. L'alcalde a vegades ere de dretes o d'esquerres, però més d'esquerres. Al govern se podie votar els socialistes, i deien: «Tants vots de dreta i tants vots d'esquerra».

Durant la República el govern ere republicà, però estave format per anarquistes, comunistes... Sí, sí. Segons els vots que traïen formaven el govern. Però hi havie gent que estave en contra dels anarquistes. Els que eren enemics dels anarquistes eren enemics de tots els d'esquerra. L'enemic de les esquerres ere el feixisme, els feixistes... ¡Feixistes a grapat! Els anarquistes tenien... la CNT [Confederació Nacional del Treball] i la FAI [Federació Anarquista Ibèrica] que eren sindicats anarquistes. Però al principi també tenien integrats els marxistes del POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista) i se van dividir perquè uns volien fer les coses d'una manera i els altres, d'una altra. A Catalunya hi havie molt d'anarquisme durant els anys vint i trenta. Jo tenie un *tio* per part de ma mare, que va vindre *en el gorro* que deia CNT-FAI, i deie: «¡Visca l'anarquisme! » Però... no-res, xiquet, no-res.

1936. Les esquerres guanyen les eleccions

L'any 1936 el Front Popular va guanyar les eleccions. Anteriorment (del 1934 fins el 1936) el govern de la II República Espanyola era majoritàriament de partits de dretes, i a l'Estat Espanyol va ser un període d'una gran inestabilitat: vagues, enfrontaments entre persones de dretes i d'esquerres... En aquest apartat el tio Sant Antoni ens explica una baralla que hi va haver a Forcall entre els de dretes i els d'esquerres i com el seu avi va portar els resultats dels vots de les eleccions de Villores a Forcall.

Tio Sant Antoni

Ma abuelo va portar les actes dels vots que havien eixit a Villores per a enviar-les per telègraf des de Forcall. Jo vivie a Forcall *entonces*. Hi havie una pelea... Hi havie una pelea al centre de Forcall. Els d'esquerres van eixir a cantar pel poble [canta]:

–¡Vulgueu o no vulgueu la República triomfarà!– Claro. –¡A baix els de centredreta!– I allí a la plaça, els de centre dreta cridaven: –¡Calleu embusters, que de la República no vos queda ni encara el nom!– ¡Me cago en Déu! Se va armar una *pelea*, ¡la més gran que he pogut vore! Els *cuchillos* eixien per a pegar-se punyalades. I n'hi havia un que portave [se'n riu] una olla [s'assenya-la davall del braç], en pólvora *atapida*, una bomba per a tirar-la [que no va explotar]. I ¡tira-la! I els d'esqueres i dretes se pegaven unes *quantades* i jo pel mig. Ere un *sagal*, tenie 15 anys més o *menos*. Va vindre mon pare i jo estave pel mig de tots: –¡Eival! ¡Eival!– [fa l'acció de tirar alguna cosa amb les mans] I jo: –¡eiva allí! ¡Quico, tira!– Ai, xiquet... I ve mon pare per *detràs* i me va pegar una hòstia... [fa l'acció que li peguen una clatellada]: –¡Te fotran a tu, a tu te fotran!– [li va dir el seu pare]. I ma *abuelo* que arribave de Villores ¡a peu! A portar els papers dels resultats de les votacions per a dir-nos qui havia guanyat. ¡Oi, xiquet! I allí a Forcall, xiquet: –¡Embusters que de la República no vos queda ni encara el nom! ¡Oh, oh, oh! I els d'esqueres se van tirar i se va armar un enfrontament i van vindre els guàrdies civils de seguida per a parar la cosa. I cantaven estes cançons. ¡Ah, redéu! Hi havia *pelees* molt fortes, ¡molt fortes! ¡Eren molt fortes! Me cago en la... *En* Forcall hi havia deu o dotze capellans i freres, de Forcall sempre. I *entonces* si tu cobraves, ells cobraven [es refereix que si a ells els pegaven, els capellans també en rebien]. Oh,oh, *jolín*... Sí, xiquet, *entonces* no... [fa un silenci i acaba l'explicació].

1936-1938. Comença la guerra

El 18 de juliol de 1936 alguns militars es van sublevar contra el govern de la II República Espanyola. El govern republicà va tenir una reacció lenta, però algunes organitzacions polítiques com la CNT-FAI sí que van reaccionar i les persones d'alguns pobles que estaven en territori republicà van cremar les esglésies. En aquest fragment del treball el tio Sant Antoni i Manuela ens expliquen com es van cremar les esglésies de Forcall, Villores i Luco.

Tio Sant Antoni

Quan van fer el cop d'estat va ser el 36 i jo tenie setze anys, i van dir: –S'ha tirat al carrer Franco, en les forces.– ¡Ah, hòstia! Cada un tiràvem a la nostra cosa. Però no pensàvem que fóra tant important. Els que estaven més en política se van *asustar* més. Però és que no s'ho esperaven... No s'ho esperaven. Sincerament, jo no estava molt en això. Ere jove. Jo volie ball i tot, però... ¡ah, redèu! *En seguida* ja van dir això i se van classificar els pobles com a republicans o nacionals.¹⁰ A partir d'ahí, *pelees*. ¡Un desori! No sabíem cadascú el que feïem, on anàvem, un *bandeo* de coses... No sabien què fer. Se van tirar a cremar esglésies i se van tirar contra els capellans. I l'altra part contra els rojos, o els demòcrates. I ja està: la guerra.

Durant la República no se va tocar mai cap església *pa res* del món [es refereix a la comarca d'els ports]. No servie d'excusa per a fer el cop d'estat. La gent diu que sí que ho feïem, però no. Durant la República no se va cremar cap església ni se va tocar cap *cristo*. Quan va *estallar* el moviment... Quan va *estallar* això, sí que... eh, eh, eh... ¡Ah, me cago en Déu! ¡Tot ere foc! Treien els sants de dins [de les esglésies] i totes les coses, i li fottien foc a tot al carrer. A Forcall, al convent van cremar tot *lo de dins* de l'església i a molts *puestos*, ¡buf! Els sants, eh, eh, sí que *ardien*, eh, eh, eh. ¡Ah, redèu! Sí, sí, això sí. Però durant la República no vam tocar res. En la República ho vam mantindre tot *sano i salvo*. Però estos [es refereix a la reacció de l'església en acabar la guerra]... després la reacció va ser brutal. Els d'esquerra se van reunir... i a l'església i... –¡vinga va, allí! I mala sort i ¡au!, a fotre-li foc als sants i al *copón*.– ¡Sí, sí, eh!

¹⁰ Nota de revisió (Julio Tena): A Villores, els d'esquerra van prendre el comandament i els de dreta no van crear problemes. Hi havia una relació normal entre la gent, dins la problemàtica del moment. No hi va haver represàlles sobre la gent de dreta. Els empresaris de l'espardenya normalment eren de dretes i els treballadors eren d'esquerres. Però els amos no tenien cap problema en enviar les espardenyes als milicians republicans del front.

Manuela

Ací a Villores també se van cremar les coses que hi havia a dins de l'església, i també els sants que hi havia a les capelletes dels carrers. Encara recordo com *en* una aixada asclaven el Sant Vicent [de la Crevetal] i la figureta que tenie al costat. Un dia se van reunir tots els d'esquerra i van anar a Luco a cremar l'església. Devie ser l'estiu del 37, perquè alguns veïns de Luco recorden que estaven segant quan els de Villores van arribar a cremar l'església. El capellà que hi havia a Villores ere de La Mata. Ací la gent no li va fer res, però quan les coses se van ficar malament, se li va demanar que se n'anare a la Mata en la seua família perquè estiguere més segur. Uns de Villores el van acompanyar perquè no tinguera cap problema pel camí. A l'altre dia d'arribar a la Mata ja l'havien matat. A la gent de dretes a Villores no els van fer res directament, perquè és un poble menut i tota la gent se coneix i o eren família o treballaven junts.

Reclutament de voluntaris

Després del cop d'estat la República va començar a reclutar voluntaris. El govern republicà pagava tres-centes pessetes als voluntaris. El tio Sant Antoni amb setze anys va intentar apuntar-se de voluntari, però no va poder perquè el seu pare no el va deixar.

Tio Sant Antoni

Erem tres amics i *entonces* mos vam *enterar* que donaven tres-centes pessetes si mos apuntàvem voluntaris. Vam anar a l'alcalde i li vam dir: –Dóna'ns tres-centes pessetes a cada un que marxem voluntaris.– l'alcalde mos va dir: –¡Xe! No tinc diners ací. Us haureu d'esperar una miqueta que... ¡Ja vindreu més tard!– Agarre l'alcalde, marxe i parle *en* els pares. I els diu: –¡Ojo, que estos marxén voluntaris!– ¡Me cago en dena puta! Mon pare: –¡Xe! ¡Voluntari ni a un plat de costelles, que poden estar *envenenaesi*!

Retorn dels treballadors que eren a França

Després de l'intent del cop d'estat moltes persones que treballaven a l'estranger van voler tornar a l'Estat Espanyol perquè els preocupava que tanquessin les fronteres i no poguessin tornar amb les seues famílies. Molts d'aquests treballadors van haver de tornar caminant fins a casa seua i en algunes ocasions van haver de creuar els Pirineus a peu.

Manuela

Quan va estallar la guerra, el meu pare treballava a França, a la greda¹¹ (Muntanya Negra) junt en altres homes de Villores. Ma mare estava sola a casa, en els tres fills, i se passava els dies plorant per temor a lo que podie passar-nos. Com estàvem en guerra, mon pare va vindre d'amagat i a peu, per a evitar ser detingut, i va tardar quinze dies a arribar. [La gent caminava una mitjana de quatre quilòmetres per hora durant unes deu hores cada dia. En quinze dies podien fer els tres-cent cinquanta o quatre-cents quilòmetres de distància, cosa que avui en dia ens pot semblar impossible].

En el terraplè del barranc que se trobe al costat del poble [davant de l'actual calvari] se van construir dos refugis [antiaeris] per a la gent. Els avions pujaven riu amunt. Quan venien els avions, mos tombàvem a terra amb un bastó a la boca entre les dents. Si arribàvem al refugi no feie falta ficar-se el bastó. El refugi estava una mica lluny [a uns dos-cents metres del poble] i a la gent gran els costava arribar. Al cap d'un temps, la gent gran no volie anar al refugi i deien que si havien de morir, moriren a la seua pròpia casa.

¹¹ Algunes persones de l'estat espanyol anaven a temporades a treballar a França. En el cas de Villores, el hòmens anaven "a la greda" que és com es refereixen als treballadors que anaven a les mines d'extracció de talc a Luzenac, al Midi- Pyrénées, França.

Facultat per a encunyar moneda

En la República es va donar la facultat per a encunyar moneda als pobles. Aquest paper moneda es podia utilitzar en les relacions econòmiques entre les persones del mateix poble; al poble veí ja no valien els bitllets. Els alcaldes dels pobles havien de signar els bitllets. El pare d'Enrique Fuster va ser alcalde de Villores durant la Guerra Civil Espanyola i va signar quatre mil d'aquests papers moneda, ajudat per la dona i un dels seus fills, Agustí Fuster.

Enrique Fuster

Quan va *estallar* la guerra, l'alcalde que hi havia a Villores, Tónico Guimerà, el pare del *tio Rogelio*, ere d'esquerres. En vore l'emboïc que se li venie a damunt, va presentar la dimissió com a alcalde, i li va donar les claus de l'ajuntament a mon pare, Agustí Fuster, que no havie complit ni els trenta anys. Mon pare va acceptar el càrrec i el va substituir en l'alcaldia.

Una de les coses bones que es va fer a Villores en aquell petit període, és aconseguir que no es prengueren represàlies contra la gent de dretes [molts dels familiars del seu pare eren de dretes], encara que hi va haver moments en què no va ser fàcil evitar-ho. Per motius familiars, laborals, de la relació entre la gent, i possiblement també va interindre la sort, no es van prendre mesures contra la gent de dretes. Ma *abuela* li deia a mon pare, que ere el màxim responsable dels fets que passaven al poble: –Feu *lo* que vulgueu, però no mateu a ningú.– Semble que este consell va fer el seu efecte.

En un determinat moment, la gent d'esquerra va buidar i cremar les coses que hi havia a l'església. El diumenge després, la meua família va anar, com feiem tots els diumenges, a dinar a casa ma abuela. Ella, que ere molt religiosa, li va dir a mon pare: –¿Per què no cremeu la taverna? ¿Veritat que allí vos reuniu tots els homes, xarreu i vos ho passeu bé? Anar els diumenges a la l'església ere l'únic moment que teníem les dones per a arreglar-mos, descansar de les faenes de casa i *xarrar* entre *natros*. ¡Trobo que si heu cremat

l'església, també hauríeu de cremar la tavernal!— Aquesta reflexió el va fer pensar molt durant molt de temps, a mon pare. El meu pare signava per la nit, a la vora del foc, els bitllets. Li ajudaven la meua mare i el meu germà Agostinet. Però la signatura del bitllet que m'ensenyes és l'autèntica de mon pare.

Extret del llibre *Paper moneda del País Valencià (1936-1939)*

VILLORES

Els Ports, 479 habitants (1937)

Aquest municipi, malgrat la seva reduïda demografia, també edità, per acord del Consell Municipal del dia 12 de maig de 1937, el seu paper moneda local, per cert força bonic i de gran format, amb els valors d'1 pesseta i de 50 cèntims, per un import total de 4.000 pessetes. Impressos per una sola cara i a una sola tinta, de color diferent a cada valor, per la impremta de Valerià Carceller, de Morella, aquests bitllets emmarcats per una bonica sanefa modernista de fruits i fullam, estan adornats amb un dibuix que sembla el forat d'un pany i estan signats a mà.

Emissió del 12 de maig de 1937. *Venciment:* no indicat. *Organisme emissor:* Consell Municipal. *Material:* paper blanc. *Forma i mides:* rectangular 82 X 114 mm. *Sèrie:* sense. *Numeració:* doble, amb numerador negre a l'anvers. *Particularitat:* impresos per una sola cara. Una signatura manuscrita amb tinta negra a l'anvers. Segell tampó violeta ovalat «Consell Municipal-Villorres» a l'anvers.

Núm. 1534- 1 pesseta. *Tiratge:* 2.000. *color:* imprès en vermell. *Índex:* RR.

Núm.1535- 50 cèntims. *Tiratge:* 2.000. *Color:* imprès en blau marí. *Índex:* RR.

Altres pobles de la comarca també van editar el seu paper moneda, com ara Forcall, Palanques, Morella, ...

Incorporació dels reemplaçaments a la guerra

Al començament de la guerra es van enviar soldats al front. Els soldats s'enviaven en funció de quan havien fet el servei militar. Àngel va ser un dels soldats que va haver d'anar al front poc després de començar la guerra, en la primavera del 37 i en aquesta part ens explicarà les seues vivències.

Àngel

Els republicans nos van agarrar per quintes i anàvem a Cartagena [es refereix al moment en què el govern va cridar la seua quinta per anar al front].¹² A Cartagena vam estar uns quants dies i d'allí vam anar a Guardamar de Segura uns quants dies fent maniobres. I de Guardamar de Segura nos vam tirar al *frente* de Teruel. I pujàvem a Teruel. Pujàvem per un barranc molt alt i molt fondo. Les tropes i *natros* anàvem per la banda de dalt. I pugem a dalt i hi havia una cosa comparada en la foradada del Montsià, una cosa comparada com allò. Pugem allí dalt i hi havia cinc o sis guàrdies civils que anaven presoners. ¿Què els va passar? No ho sé. Hi havia una caixa en botelles de vidre, hi havia mitja dotzena de botelles de vidre. Jo me pensava que era beguda o *algo*, i a l'anar a agafar-ne una, el *sargento* me va pegar *sarpada* a l'esquena. Aquella botella era líquid inflamable per als *tanques* [eren els còctels *Molotov* per a atacar els tancs a la mola de Terol]. Si l'hagués obert ¡hauríem volat tots pels aires!

Quan estava en bàndol republicà, en un simulacre d'atac dels nacionals, a un de les Cases, quan s'amagava en la trinxera, una bala li va travessar el coll i allí va quedar degollat. A l'hivern va vindre una nevada. Hi havia tanta neu i tant de fred, que els soldats es quedaven gelats en els capots ficats. Estàvem a Torrealta (província de Teruel), passava un riuet i a l'altre costat, estava Torrebaixa (província de València). A Torrealta estàvem en un corral. Vam

¹² Segons la documentació d'Àngel, ell va formar part de la Brigada Mixta 83 de l'Exèrcit de la República comandada pel major (comandant) d'infanteria Joaquín García Morato (encara que té el mateix nom, no té cap relació amb l'aviador de la Brigada Hispana de Franco que va metrallar a Les Cases d'Alcanar les barques que havien sortit de Vinaròs el dia 15 d'abril de 1938). Aquesta brigada pertanyia a la 64 Divisió que allora formava part de l'Exèrcit de Levant que tenia el seu quarter general a Barracas.

comprar unes *mançanes grosses* i verdes. Per dins eren com aigua... Molt bones. Mira si va gelar, que les torràvem *en el fem del corral*.¹³

Estant en el bàndol republicà, els mateixos republicans, m'anaven a afusellar, a mi i a cinc companys més. ¡Els de la República m'anaven a afusellar! I per cert, un cosí meu era l'assistent d'un tinent i *natros* estàvem formats i l'esquadra d'afusellament la teníem al davant. I aquell cosí meu va anar al tinent, que li deien... Maldonado, i li va dir: –Mira, passa això. Van a afusellar els meus companys per això... i això.– I el tinent va agafar la pistola i va anar al comandant i li va dir: –Si tu pegues un *tiro*, esta pistola te la descarregaré damunt de tu.– Per cert, que no mos van afusellar. Mos volien afusellar perquè es va encendre una *xabola*. *Natros* no teníem cap culpa, perquè *natros* entràvem i sortíem [de la *xabola*]. Es va encendre... com allò era tot brossa... I la pagàvem *natros*, que érem innocents. I després d'això s'ha acabat. Allí ell, el cosí, els ho va dir.

La Batalla d'Aragó

Julio Tena

El vint-i-dos de febrer de 1938 va finalitzar la batalla de Terol. El dia vint-i-cinc ja s'havien donat ordres per a fer la batalla d'Aragó, en tres fases. Les dos primeres fases pretenien conquerir tot l'Aragó, situant el front per la dreta del riu Ebre al límit del riu Guadalope, i per l'esquerra als rius Cinca, Segre i Noguera Pallaresa. Per a aquesta operació l'exèrcit franquista hi va concentrar el cinquanta per cent de les seues tropes, amb vint-i-sis divisions i quatre-cents avions.

Amb un front d'actuació de cent quilòmetres, el dia nou de març van iniciar la primera fase de les operacions que va acabar el dia catorze de març. Els nacionals van conquerir tot el marge dret de l'Ebre i se va reduir el front a trenta quilòmetres d'ample (d'Alcanyís a Casp). Van aprofundir cent vint quilòmetres en territori republicà i van conquerir set mil quilòmetres quadrats, quatre ciutats (entre elles

¹³ Nota de revisió (Julio Tena): Devia estar tot mullat i van usar el fem sec del corral per a fer un foc.

Alcanyís i Casp) i cent pobles; van destruir quatre divisions republicanes i van fer deu mil presoners, a més d'apropiar-se d'una gran quantitat de material de guerra. El dia vint-i-dos de març se va iniciar la segona fase de l'operació amb l'avanç de les tropes franquistes per l'esquerra del riu Ebre en direcció a Lleida. La gent de Forcall i de Villores encara podie estar relativament tranquil·la, perquè la banda del front que avançave anave en direcció contrària, cap a Lleida i Barcelona, i l'altra banda del front estave estacionat abans d'arribar a Ejulve, Molinos, Mas de les Mates i Aiguaviva i estave ben controlat per l'exèrcit republicà. A més a més, l'exèrcit republicà s'havie atrinxerat i havie fortificat les muntanyes en el límit de les províncies de Castelló i Terol de forma que representaven una muralla natural insalvable. Tot feie pensar que, en cas d'avançar les tropes nacionals, l'avanç no se podrie produir per la nostra terra, ja que representarie un autèntic suïcidi de l'exèrcit franquista.

Però la gent dels pobles no sabia quina ere la tercera fase de l'operació militar.

Els franquistes arriben a Sant Joaquim

El dia vit-i-sis de març del 1938 l'exèrcit nacional va arribar al pic de Sant Joaquim. Aquesta era la tercera fase de l'operació prevista pels franquistes. Amb aquesta arribada que l'exèrcit republicà no s'esperava, l'avanç de les tropes sublevades cap a Morella i Vinaròs va començar a dividir la República en dos zones. El tio Sant Antoni estava a Forcall, un poble relativament prop de Sant Joaquim i ens explica com va passar aquest episodi de la Guerra Civil.

Tio Sant Antoni

A Forcall hi havie un batalló de Lister. Pel poble hi havie un munt de soldats que feien instrucció, maniobres o descansaven. El seu ranxo [el seu menjar] el donaven als gorrinos, i ells menjaven a les cases de la gent que els invitave a dinar. Tot estave relativament tranquil perquè el front estave a Aiguaviva. Quan ningú no s'ho

esperave, va vindre l'alcalde de Luco i mos va dir: –i?¿Qué hacéis aquí si los moros están en San Joaquín?! ¡Los moros están aquí, ya han puesto la bandera en San Joaquín!

¡Ah, hòstia! ¿Com pot ser, això? ¡Els moros havien arribat a Sant Joaquim de la Menadella! El comandant de les forces de Lister va tocar generala. I quan tocaven [canta la cançó], tots agafaven els fusells i tot [es refereix a la resta d'equipament] i tiraven cap a dalt, cap a Sant Joaquim. Van enviar al front quintes de soldats i una quinta sencera que eren tots de Forcall va desaparèixer tota, no en va tornar cap. Un *teniente* va preguntar: –¿Qui coneix la carretera que va de Villores a Luco?– I jo, no-res, ignorant, me vaig oferir voluntari. De nit vaig acompanyar el *teniente* aquell *en* una moto *en* sidecar. I van anar per la carretera de Luco fins als masets. Quan vaig sentir com xiulaven les bales que mos disparaven, li vaig dir que jo ja coneixie el camí de tornada, que si ell volia seguir sol, eixa ere la carretera. I el vaig deixar. Ell va continuar *en* la moto i jo vaig tornar a peu a Villores a ca ma *abuelo*.

¡Hi va haver combats molt *tremendos*! Van portar [a Villores] camions plens de soldats. Ací a les torretes [mas de la Torreta] disparaven els canons de la República cap amunt, cap a Sant Joaquim, on estaven els moros. Però el front de les forces republicanes estave a Aiguaviva. Per allí no podien passar els nacionals. Per això van passar per *detrás* [per les muntanyes]. Van entrar per a on fóra i van arribar a Sant Joaquim [en aquesta tercera fase de les operacions militars els nacionals es van situar a trenta quilòmetres a la rereguarda de l'exèrcit republicà, amb la qual cosa els van tallar la retirada].

Peñades d'una guerra

SEGONA PART

El pas del front

¿Per on van arribar els franquistes?

Molta gent sabia que l'exèrcit franquista havia arribat a Sant Joaquim, però no per on ho havia fet. El tio Julio, que en aquell moment tenia onze anys, va ser testimoni de l'arribada dels franquistes al pic de Sant Joaquim, el més alt de la zona, i ens explica com van arribar a aquest pic per un lloc que l'exèrcit republicà no controlava.

Tio Julio

Te puc explicar quan pujaven els moros a Sant Joaquim. Van eixir pel barranc de Torremocha. Natros anàvem en el *perdigacho*, que ere una escopeta de pistó que costave molt de carregar. Primer ficaves la pólvora, un pedaç de roba, després els perdigons, un altre pedaç de roba i ho apretaves tot bé dins del canó. I també se ficave un pistó on pegave el martell per dalt. L'escopeta la utilitzàvem per a matar perdius a l'espera. ¡Un dia ne vam matar vuit perdius d'un tiro! Quan vam vore el munt de moros que eixien del barranc de Torremocha, vam agafar l'escopeta i la vam amagar dins d'un coscoll i allí va passar tota la guerra. Els [soldats] que van arribar, tots eren moros, algun *mando* espanyol, els altres... tot moros, tot moros.

Marc de 1938. Les tropes franquistes ocupen Villores

Quan la gent de Villores va saber que hi havia arribat el front, van pensar que l'exèrcit franquista venia pel riu i la gent va marxar de Villores per a amagar-se a les casetes de la muntanya, sense saber que realment era per allí per on venien els nacionals. Quan les persones que s'havien refugiat a les casetes es van adonar, avisades pels soldats republicans, que estaven en mig del foc entre els dos exèrcits, van marxar a refugiar-se majoritàriament al Molí la Cova,¹⁴ on s'havia refugiat la major part de la població de Villores. Algunes persones es van quedar al poble. Les tropes republicanes hi van

¹⁴ És l'únic mas del terme de Villores. Està situat a la vora del riu Bergantes.

intentar frenar l'exèrcit invasor. Les persones que estaven més compromeses políticament van marxar del poble per por a les represàlies. Va coincidir amb el moment que l'exèrcit republicà va reclutar persones que eren de la quinta del biberó. En aquest fragment diverses persones de Villores ens expliquen com van viure aquest episodi, el que els va passar i com van reaccionar.

Manuela

Quan mos vam alçar pel matí estave tot ple de soldats pels quatre carrers. Vam marxar en ma *abuelo*, mon pare i ma mare a la caseta del camp d'Andreu. Ma *abuela* ere molt *tiosa* i va dir: –¡De casa no eixiré!– No va voler marxar i se va quedar a casa. Al cap d'un rato d'estar allí [a la caseta del camp d'Andreu] se van presentar uns soldats i van dir: –¿Què feu? ¡Si esteu al mig del foc!– I *entonces* van dir que cada un s'espavilare. Els de Lorenzo i els de l'estanc van marxar cap al mas de Parra, uns altres al molí, i ma mare va dir: –Pare, si mos maten, que mos maten a casa.– Van agarrar el *tío* Antoniet [es refereix al seu germà], que ere menut, de tres anyets, i el van ficar al *carnixol* de la *sària*, i cap a casa en aquell burro que ere molt panxut. Jo encara sento xiular les bales, ¡zip, zip! I allí al camí de la Torre Folch hi havia un munt de soldats que feie temor. I allà a la font estaven tots els soldats de morros a la font llavant-se (¿saps? com les ovelles quan van a abeurar a la font). I ma *abuela* que pujave una olla de *patagues* i arròs [cap a la caseta]. I hi havia tres o quatre soldats al camí de la font tombats a terra. I li van preguntar: –¡Señora, señora! ¿A dónde va?– Ella els va contestar: –A llevarles la comida a los hijos que están allí arriba.– I ells li van preguntar: –¿Qué trae?– Ella els va demanar: –¿Unas cucharadas para éstos?– que porto.– I ells li van demanar: –¿Unas cucharadas para éstos?– [assenyalant cap als soldats ferits en terra]. Ella va vore que *natros* baixaven pel camí, així que els va dir: –¡Pos teniu l'olla!– *Natros* ja baixàvem, i de cara a casa.

A la caseta del camp d'Andreu hi havia amagada molta gent: els de ca l'estanc, que eren una rabera, els de casa del *tío* Andreu... Hi havia porta, *entonces* [a la caseta]. Van entrar uns soldats

republicans i van dir: «¡Ací hi ha gent!» [es referien a persones amagades]. Sí, sí. Hi havia unes garbes de bessa i allí amagats estaven Juanito, Alfredo, Manolín i el germà del *tio* Paquito, que li deien José (que després d'acabada la guerra se va apuntar un dia en uns amics que estaven borratxos per a anar en la División Azul [a la Segona Guerra Mundial] i el van matar a Alemanya. Només ne va tornar un). Estaven amagats a la bessa. Tots tenien l'edat de la *quinta del biberón*, i feie poc els havien cridat per a anar al front. Els soldats els van trobar i se'ls van emportar al front. Després vam baixar a la Roca del Salt, allí baix, que hi ha un *hueco*, *natros* i la família del *tio* Ramonet. Vèiem una rabera de bestiar, i comence a passar l'aviació preta a les roques. Se sentie la metralla tocant les roques. Els avions van tirar damunt de la rabera i el pobre pastor, que no sé d'on devia ser, ho va abandonar tot. Els soldats, de corders [morts] no ne van deixar cap. Quan vam tornar a casa, la nostra *abuela* havia venut el pollastre als soldats. Li va dir a l'*abuelo*: –¿Saps què? Al final he venut el pollastre. – Ma *abuelo*: –Que *tonta* has sigut! –Mira, ¡quatre duros que m'han donat! –¡Quatre duros per a fregar-te el cull! – Perquè eren roïns. Un pollastre *majíssim!* Els soldats li van dir: –¡*Abuela*, un día le cogemos el pollo y nos lo comeremos! –No vos menjareu el pollastre, no me'l fotreu, ¡no eixirà de casal! – Però al final els va vendre el pollastre. Vam passar molta temor i no vam voler tornar a eixir de casa. Quan va passar tot agarràvem les bales que trobàvem i les desmuntàvem per a traure la polseta [es refereix a la pólvora de la bala] i l'escampàvem en terra i li pegàvem foc. ¡Feie més *bonico!* ¡La festa que feiem els xiquets!

La germana de la tia Casimira va marxar a Castellfort en l'home, una xiqueta i un xiquet acabat de nàixer. Allí se va separar de l'home, que ja no el va vore més. I el fill més petit se li va morir allí mateix i el va enterrar a Castellfort. La tia Tolellana i el *tio* Tolellà van marxar en les tres xiques i un xiquet. El xiquet se'ls va morir abans de tornar al poble, i està enterrat a Morella. També se li va morir a la guerra el seu germà Isidre.

Per eixa carretera [la d'entrada a Villores] va vindre l'aviació i mos vam amagar, com sempre feiem, al corral, davall de l'escala. Jo, com sentie que l'aviació metrallave, mirave per la gatera, i mon pare que

me va vore me va pegar dos o tres surses. Ell estave *asustat* i mos va dir: –¡De casa no se mou ningú, abans mos cau la casa que eixirem al carrer!– Aquell dia estave tota la carretera plena de camions, d'ací [des de l'entrada del poble] *hasta* el riu i l'aviació els va cremar tots. Després, durant molt de temps anàvem a vore el *tio* Fermín el ferrer, que anave *en* el martell per a desmuntar els ferros dels camions cremats per a tornar-los a aprofitar. Els avions pujaven riu amunt, venien de la part d'Aragó. Quan van fer la retirada els republicans se n'anaven per l'ombria de cal Ferrer tots en columna i van colar cap amunt. ¡Oi, si van haver de soldats! Els pols i les xinxes se veien com corrien per damunt de la roba dels soldats. Hi havia un soldat que portave tanta misèria damunt [es refereix als pols], que ma *abueta* i la dona del secretari li van fer treure tota la roba i la van escaldar i netejar mentre ell se netejave i esperave al costat del foc. Esta misèria se va espargir per la gent i mos va costar molt de treure del damunt.

Abans d'entrar el front teníem [llogats] a casa dos [xiques] mestres de València i un valencianet. El valencianet vivie a la *falça* i tots els dies ficave una gramola que tenie al balcó. La ficave a tot volum per a escoltar les notícies de la guerra, i pel balcó treie com una trompeta [gramòfon] de forma que l'escoltaven tots els del carrer. El meu pare mos *dia*: «Este mos portarà la perdició». El valencianet va desaparèixer de la nit al matí just abans de l'arribada dels moros. No vam saber res més d'ell.

Quan van entrar el nacionals a Villores van vindre dos soldats i dos moros a la nostra casa i mos la van registrar. Teníem una *enjarra* d'oli amagada a la palla, i un cossi d'oli a la part de dalt de la casa. El cossi el van buidar, però l'enjarra no la van trobar. I clavaven les baionetes per l'herba seca, als matalassos i a tots els llocs on podie amagar-se algú. Cridaven: –¡Salid, rojillos, salid!– Jo estave al llit perquè estave constipada i me vaig ficar a plorar. La meua mare me consolave dient que no mos passarie res.

A les cases que no havie gent perquè havien marxat, els nacionals ho agafaven tot. Ma *abueta* donave menjar al *gorrino* i els animals de ca Querol perquè havien marxat. Als dos dies els soldats li van dir a ma agüela que no *feie* falta que ho fere [donar de menjar

als animals], que ells ja se'n cuidarien. ¡Ja se l'havien menjat! [Iel *gorrino!*]. Quan van entrar els moros a eixa casa no van deixar res, sols la màquina de cosir que no els cabie al camió. Al pati del costat de ca nostra van ficar la cuina i els moros ficaven tot ple de tendes [es refereix al carrer principal del poble], però *solo* volien cobrar plata, no billets. El paper no el volien: –¡Plata, plata!– La tia Mercedes en un llençol li va fer un pantaló a un moro. ¡Les vegades que se'n reien després en recordar el content que va marxar!

Quan va passar el front se'n van emportar a mon pare a fer de *bagager* per a carregar material en el matxo del *tio* Cisco que, com ere d'esquerres, ja l'havien tancat a la presó. Primer se volien emportar al fill del *tio* Cisco, però com tenie només quinze anys, se van emportar a mon pare. També van enviar al *tio* Mariano. Com plovie molt i feie molt de fred, quan van tornar estaven tots malalts. Mon pare tenie totes les orelles, el coll, els peus i tot el cos ple de furúncols i va estar a la mort [eren símptomes de congelació]. Al temps de marxar el front, un dia mon pare i ma mare van anar al pinar a l'ombria del mas de Mampel a per *nenya*. Van vore tants morts, que ma mare li va dir a mon pare: –¡Antonio, *antes* me gelo de fred que torno a este lloc a per *nenya!*– No podien caminar entre tants morts.

Rosita

La meua *abuela* me va explicar que quan va arribar ací [a Villores] el front, marxaren a la caseta del camp d'Andreu. Ere l'hora de fer el dinar, i van encendre foc. I al fer el foc, van venir els soldats i els van dir: –Pero, ¿qué hacen? ¡Si están a primera línea de fuego! ¡Váyanse de aquí, que este pueblo va a ir todo al suelo!– I van marxar al poble i l'alcalde havie donat toc de queda i van decidir d'anar tots al molí [es refereix també al mas del Molí de la Cova]. La meua *abuela* dormie a l'era, perquè no cabien tots dins de la cova, i sentien com passaven els *tanques*. I per la nit anaven a pastar pa al forn de Villores, i passaven els soldats i els demanaven pa. I clar, havien de pujar la pasta del pa preparada i tot... I se feia molt pesat, encara que anaven en els matxos. I allí al molí vivien tots.

Tio Ismael, l'últim moliner del Molí la Cova

Era principis de la primavera de 1938 i amb disset anys em trobava al Molí la Cova, que està a la vora del riu, aprenent l'ofici de moliner. Al mas vivien el moliner i la molinera que tenien dos filles d'uns quinze anys; una d'elles, Adoració, va ser amb la que anys més tard em vaig casar i així els moliners van passar a ser els meus sogres. També hi vivíem el pare i la mare del moliner i jo que era el criat. Va arribar el rumor que els moros que anaven amb els nacionals estaven a Sant Joaquim. Els republicans van tractar de resistir i van anar cap a ells, de manera que Villores es va convertir en un tràfec de tropes i blanc dels caces, que no paraven de fer passades. Per això bastants famílies van decidir baixar al molí per resguardar-s'hi per les característiques que té la cova que s'utilitzava com a galliner.¹⁵ Arribarien a refugiar-s'hi més de cent persones entre una i dos setmanes i recordo que fins i tot es va arribar a habilitar una altra petita cova més a prop del riu com a barberia per als homes. En la guerra, el comissari republicà, que era d'Ortells i es deia Fernando, era molt amic del moliner. En les seves converses, el moliner li comentava al comissari que la gent de dretes de Villores no era extremista, i que no era necessari prendre cap tipus de represàlia. I a Villores ho van aconseguir, no hi va haver cap mort.¹⁶

Un fet que tinc molt present va ser el pas en retirada de les tropes republicanes. Quan passaven els republicans feien impressió. Anaven més de dos-cents soldats per dos llocs diferents. Pujaven pel riu i un grup va agafar el camí que passava per la porta del molí i de la cova, amb la particularitat que no s'hi sentia ni una mosca, tot i que hi havia amagades més de cent persones, fins i tot criatures. No sé què hagués passat si arriben a descobrir l'amagatall, tot i que els

¹⁵ Nota de revisió (Julio Tena): La gent es va amagar a la cova del molí que feia de galliner i que té unes dimensions relativament petites, uns cinc per quinze metres. Tothom va extremar al màxim no fer soroll, per evitar ser descoberts. Expliquen que una xiqueta petita va agafar l'espardenya i la va posar dins de l'aigua del bassiol de beure les gallines, però li van deixar jugar amb l'aigua perquè no plorare. Les mares sostenien les criatures agafades al pit també per a evitar que ploraren.

¹⁶ Nota de revisió (Julio Tena): Segons un testimoni de Villores, aquesta persona es va presentar un dia a l'era de l'alcalde de Villores quan hi estava trillant i li va dir que havien d'anar a Luco a cremar l'església, cosa que van fer.

republicans van passar pacíficament. Fins i tot els soldats van prendre aigua d'un en un del *xurrull* que els *abuelos* els van treure. Al mateix temps per la carretera que passa per davant del molí, a l'altre costat del riu, pujava un altre grup de tropa i l'oficial va cridar al soldat que passava per la cova: «¡Pallarés, estas personas si son rojas *palante*, y si son fascistas dos tiros!» Encara sort que el soldat no va fer ni cas i fins i tot van donar les gràcies als *abuelos* i els va desitjar sort. Això ho estàvem veient dos o tres persones des d'una finestra del Molí. Tot i que érem d'esquerres, no vam marxar quan va passar el front perquè no estàvem posats en res. Llevat d'algunes famílies que eren de dretes, normalment la gent era d'esquerres, però no massa compromesa.

Passat l'estiu ja em van reclutar amb les tropes nacionals en l'anomenada Quinta del Biberó. Si el poble on vivies estava en zona republicana, anaves amb l'exèrcit republicà; si estava en zona nacional, amb els nacionals. A mi em va tocar anar amb els nacionals. Quan vaig marxar al front tenia divuit anys, que els vaig complir al maig. Llavors els nacionals ja havien passat per Luco. Em vaig incorporar després de l'estiu i em van enviar a la Serra d'Espadà, prop de Castelló, quan els nacionals accorralaven l'exèrcit republicà a València. Jo anava com a assistent d'un capità perquè era molt jove, encara que altres de la mateixa edat que jo no van tenir la mateixa sort. Per casualitat aquell capità va ser el mateix que va passar per Luco quan hi va entrar l'exèrcit nacional. En sentir el meu nom Membrado, va recordar que el comissari republicà de Luco (que era el meu pare) es deia Membrado i era anarquista. Llavors va demanar informes al poble i els informes deien que mon pare havia sigut comissari perquè algú del poble ho havia de ser. Com li va caure bé l'informe em va posar com al seu assistent i em va cuidar tot el que va poder. Però si li arribava a caure al revés, m'hauria posat en un lloc més perillós on te la jugaves en dos dies. A mon pare el van tancar a la presó uns quants anys. A Luco van arribar a col·lectivitzar la terra, perquè es trobava en zona anarquista. Però com a Villores, tampoc no va hi haver cap mort.¹⁷ En acabar la guerra

¹⁷ Ni tan sols havien cremat l'església, cosa que en altres pobles es desocupava com a magatzem de la col·lectivitat.

ens vàrem fer començar la mili. Després de l'any de guerra al front vaig fer els anys de mili, que s'anaven allargant perquè ens anaven reenganxant i a alguns els llicenciaven quan tenien vint-i-set anys. A mi em van llicenciar abans perquè s'incorporava el meu germà. Com mon pare estava a la presó, jo estava a la mili i el meu germà s'havia d'incorporar, a casa no hi quedava cap home per a treballar la terra. Vam fer una instància per a demanar que quan el meu germà s'incorporara jo em llicenciara. Entre la guerra i la postguerra no em van llicenciar fins al maig de 1943. De la Quinta del Biberó, va hi haver que va passar nou anys a l'exèrcit.

Al cap d'uns anys d'acabada la guerra vaig tindre un *susto*. Cap al març de 1948, que jo ja estava en el Molí i casat, ens van evacuar al poble, però com s'havia de seguir molent es feia fins i tot de nit.¹⁸ En una d'aquestes nits que jo estava molent va passar la Guàrdia Civil que feia rondes gairebé cada dia. Jo m'havia adormit i quan van cridar no vaig contestar. Van rodejar el Molí pensant que els maquis estaven dins, i van tindre el mas vigilat tot el dia següent. Dóna la casualitat que a la partida de la Guàrdia Civil havia un que més tard es va casar a Villores. Després ho vam comentar més d'una vegada amb ell. Però els maquis al mas no van arribar a estar, sí que estaven pels pobles del voltant, però veure'ls no els vam veure mai.

Tia Victòria

Vaig néixer l'any 28, el dia 17 de novembre... Durant la guerra jo tenie nou anys quan va passar per aquí el front, no del començament de la guerra, perquè la Josefa, la meua germana, tenie un any i mig i mos portem una mica més de vuit anys. De la caseta del camp d'Andreu, que és on la meua família se va refugiar quan van començar els combats a Villores, vam anar al mas de Parra i vam arribar de nit. I mos vam quedar a la palliça. Estave el Josep, el de Terrassa, i la Maria. Son pare de la Maria, quan va venir aquí se va passar als nacionals. A l'endemà, cap al mig dia van venir els soldats

¹⁸ Es molia de nit perquè era les hores que tenien assignada l'aigua que baixava per la sèquia, ja que pel dia amb aquesta aigua regaven les hortes.

i mos van dir que havíem de marxar de la caseta perquè els moros estaven a Sant Joaquim. I venint cap aquí a Villores, pujant per la costa de la Torre Folch, les bales anaven que volaven. Encara les sento xiular per damunt del nostre cap [fa l'acció d'acotjar-se per a evitar-les]. [En este moment s'emociona i aturo la gravació; després d'una estona seguim]. I a l'arribar els soldats mos van tornar a dir que havíem de marxar i vam anar al molí. El nostre pare cada dia anave al poble a seguir agafant coses: menjar, roba per a canviar-nos. Molta gent se n'anave a València (el Coixo de Pans, l'abuelo Toni el de la Casa Roja...), però *natros* mos vam quedar a Villores. Quan van entrar els nacionals a Villores, les dones teníem molta por dels moros que anaven amb ells. Quan estaven *solos* [no hi havia davant els mandos] els moros eren molt valents i feien el que volien, eren capaços de fer qualsevol cosa; però quan estaven els mandos davant no, eren molt covards. Nosaltres els teníem por per totes les coses que contaven que eren capaços de fer a les dones...¹⁹

Juanita

Quan va passar el front, els meus pares i altres familiars, se van anar a refugiar a la caseta de les Marraes, al solar de ca Tronc, perquè pensaven que el front venie riu amunt. Molt prompte van vindre els soldats i els van dir que els nacionals se trobaven a Sant Joaquin i que allí a la caseta estaven entre els dos focs i havien de marxar. D'allí se'n van anar apressuradament al molí, on estave refugiada la major part de la gent que s'havie quedat al poble. Escoltaven com les bales xiulaven al seu voltant. *En* les preses se van deixar a la caseta un gosset de companyia que tenien. Quan al cap de dos setmanes el front havie passat, van tornar a buscar el gosset. Al pobre gos no el van poder trobar, però sí la seua pell que penjave d'una estaca que hi havie dins de la caseta. [A la porta de la caseta de ca Tronc encara es poden veure els forats de bala d'una ràfega].

¹⁹ Comentaris semblants van fer en alguna ocasió altres testimonis d'aquest treball. S'hi van donar casos d'assetjament i violació de dones.

Convivre amb el front

El front va estar a Villores i pels voltants. Per aquest motiu les persones del poble van haver de conviure amb els soldats dels dos bàndols, primers amb els republicans i després amb els franquistes, ja que els soldats havien de viure al poble. Els soldats també van estar als masos, on s'hi van estar unes cinc setmanes. El tio Julio, la tia Victòria, Pilarin i Enrique ens expliquen com van conviure amb els soldats.

Tio Julio

Al Mas d'Aguilar vivíem quan va passar el front jo, el Joaquim, i els *abuelos*... I van ficar guàrdia. Ere una guàrdia de moros i va estar un dia o dos, només de dia. Els moros van agarrar tot el *ganado* del mas del *Mesón*, però el nostre no el van agarrar perquè va baixar ma *abuelo*. Un dia un soldat va intentar matar un corder, i li va pegar un tiro, però no li va donar. Quinze corders mos van agarrar. I els van matar per a menjar, els van matar allí dalt a Sant Joaquim. Anaven al mas de la Menadella i agarraven vi i mel i hi havia una caixa com d'ací allà [indica uns tres metres de llarg] i sempre estave plena de mel.

Natros portàvem vi del mas, i pel matí els moros feien un reso [canta un tros de la cançó que cantaven]. Un dia se van ficar a cantar primer el cabo i després els altres. I ma *abuelo* me dir preocupat: «Ara quan me tocarà a mi, *pos*...». I quan li va tocar a ell va començar a resar igual i els moros li van dir: –¡¡Tu cantas muy bien, cantas muy bien!!– I de la Menadella baixaven el vi i li donaven una mica a l'*abuelo*. Ell bevia *en* coneixement i els moros sempre li deien: –¡¡Menos, menos, menos!!– I ell que li agradave beure deie: –¡Però si jo no he begut gens!– I un dia va agafar la bóta *en* ganes i se la va beure tota: pop, pop, pop, pop... [fa com si begués vi amb una bóta], i se la veu tota... La tira a l'aire, li pega una puntada de peu i la bóta va pujar com a mínim vint metres. I tots els moros se van caure tots de *risa*. Encara sort que s'ho van agafar bé, perquè si no li peguen un tiro i ja està. Els moros també bevien vi. Sí que bevien vi els moros,

sí... Ma *abuelo* anave a ajudar-los a portar l'aigua des de la font del mas [no va tindre una altra opció]. I hi havia un moro que portave una pistola aquí [senyalant al cinturó] i l'*abuelo* anave a ajudar-lo. Un dia el moro li va amorrar la pistola a l'orella i l'*abuelo* li va dir: –¡Gracias, pero de este tabaco yo no fumo!– I *entonces* tots els moros (que s'havien fet amics de l'*abuelo*), tretze o vint moros, se van tirar a damunt de l'*abuelo* [per a protegir-lo]. I tots damunt de l'*abuelo* i ell deie: –¡Gracias, gracias! – El moro no va *podre* ni ficar l'aigua del lio que se va muntar i va marxar.

Hi havia molts morts, estave tot ple de morts allà dalt a Sant Joaquin. Als *mandos* nacionals morts els evacuaven. Els portaven els masovers *en* els matxos a les Planes. Al *tio* Joaquinet de la Roca *Tallà* li van fer portar per la nit un tinent mort. Als moros els ficaven en un munt i els donaven foc. Allí dalt van estar set setmanes, els moros només van estar quinze dies o així, però els espanyols van estar més temps. Moros no ne va quedar cap [quan van passar les primeres dos setmanes]. Plovié molt aquell any. Al mas se va quedar una companyia, de cent-vint soldats o així, i se quedaven a dormir. En el *pastador* [l'habitació on es pastava i estava el forn] van ficar la cuina, el *ranchero*; els feien truites *en* ous... el que fora. Quan el front va passar, se van emportar a mon pare *en* el seu matxo com a *bagager* per a carregar material al front.

Tia Victòria i tia Pilar

Estàvem aquí a casa i van posar tots el canons aquí dalt [senyala l'ombria del davant]. Ho van col·locar tot en dos hores. Hi van fer zanges i tot. Els canons apuntaven cap a Sant Joaquin. I el pare deia: –¡Ojo que les bales travessen les portes!– I estàvem aquí a l'entrada en uns matalassos i va venir un soldat dient que li havia donat una bala a la cama. «Una ferida de suerte», vam pensar. Perquè li donarien un mes de permís i així se salvarie. Ma mare estave aquí [dins l'entrada de casa seva i darrere de la porta] asseguda *en* la meua germana Josefina (que tenia poc més d'un any) a la falda i ma mare va començar a cridar: –¡Ai, la cama, ai! ¡La meua cama, algo m'ha passat a la meua cama, que m'ha tocat una

balal— I vam anar a Forcall i tot. Vam anar al metge, però van dir que la bala havia sortit. Però la bala no havia sortit i al cap d'uns dies se li va unflar la cama. Com anàvem a segar, cada dia la tenie més malament i al final no podia ni caminar. Als dos mesos va tornar a Forcall i un metge li va mirar si tenie la bala a dins i quan ho va mirar la bala encara estave. Li va fer un tallet a la part de baix de la cama, al garró, i la bala va sortir *en força*, de la infecció que tenie. ¡Esta bala se va disparar dos vegades! De tant temps que la va portar a dins, la bala estave envoltada de carn i ere de color blanc. I la meua mare va dir que la guardariem per a donar-la als seus fills quan tornarien de la guerra. La va penjar *en un cordill* al cabiró del pujador de l'entrada. Però quan van tornar els fills de la guerra li van dir: «¡Avente-la, mare, que ja n'estem farts de vore bales!» I la van tirar als bancals del davant de casa. [Al marc de fusta de la porta d'entrada a la casa, que dóna al carrer i que és molt robusta, encara està el senyal que va fer la bala quan va travessar la porta].

Pilarin

Al meu pare li va tocar anar al front per quintes. Estant al front, ma mare va tindre un fill que acabat de nàixer se va morir. *Entonces* van decidir que ella anirie *en ell* allà on el destinaren, i van passar la guerra junts. Ell, que ere barber, treballave de barber al front. Un dia, mentre estave afaitant a un altre home, van fer un *bombardeo* i va caure la casa on estaven al front. Va quedar de sostre només el tros que estaven ells dos i se van salvar. Me contave que anaven pel monte de nit i si trobaven un matxo mort, li tallaven la carn de la cuixa i se la menjaven. També menjaven *patiques* cruas, que són molt roines, i coses així li vaig sentir contar. I a ma *abuelo*, que no va anar a la guerra, el van obligar a portar coses *en animals* [també feia de bagager], *en cavalleria*, i els feien portar coses *al frente*. I no sé que li va passar que li va agafar una cosa a les cames de caminar o d'estar per enterra i per poc se mor [per culpa del fred que va patir].

Enrique

Quan va passar el front el meu pare va estar a punt d'anar-se'n de Villiores com molta altra gent. El fet d'haver d'abandonar en aquell moment quatre fills, tots ells menors de dotze anys i la dona, el va frenar. En un moment donat en què ja s'havie decidit a anar-se'n, al sortir del poble se va trobar *en* un soldat. Mon pare portave un saquet a l'esquena amb el menjar i els diners. El soldat li va preguntar què portave en el *macuto* i a mon pare li va fer mala espina. Va pensar que igual li pegave un tiro per a quedar-se *en* els diners. Li va dir que portave el menjar i va fer vore que se li havie oblidat alguna cosa a casa. Així que se va tornar a casa amb l'excusa que s'havie deixat menjar i ja se va refugiar *en* la resta de la gent del poble al molí fins que va passar el front. En quan van entrar els nacionals [a Villiores] el van detenir i el van traslladar a la presó de Morella i després a altres presons de tota la península. Va pagar el fet de ser alcalde d'esquerres en un poble durant menys de dos anys, *en* quaranta mesos tancat en diferents presons d'Espanya. No van considerar que va contribuir a què no se prengueren represàlies contra la gent de dretes. Quan van arribar els nacionals li van dir que ere l'únic alcalde que havien trobat que s'havie quedat al seu poble [perquè normalment els alcaldes marxaven abans que els nacionals arribaren].

La gent d'esquerres es desplaça amb el front

Moltes famílies que estaven compromeses políticament amb la causa republicana van marxar a mesura que s'apropava el front. Aquest és el cas de la família del tio Sant Antoni, que va haver de deixar de la seua casa i marxar de Forcall. El tio Sant Antoni, amb disset anys, va marxar uns dies més tard amb dos amics seus a Catelló per a al·listar-se com a voluntaris de l'Exèrcit Republicà.

Tio Sant Antoni

Primer la nostra família se va refugiar al mas del Xorrador. Tota la gent de Forcall se refugiava als masos com el Xorrador i el mas de Guarch. Quan la cosa se va ficar molt malament, mon pare i ma mare van marxar *en* el carro i el matxo i els xiquets [els seus dos germans bessons], que tenien dos o tres anys, a Vilafranca. De Vilafranca a Castelló i de Castelló a Xiva de València. Tal i com avançava el front, ells s'anaven desplaçant. De Villores van marxar per davant del front el *tio* Gironi, el Coixo de Pans... Per Ares i cap a Castelló, i a mesura que arribava el *frente*, marxaven. Diací va marxar gent a Aiora. Molts d'esquerra van marxar a la part de València a refugiar-se. Mon pare *en* el carro i els *arreos*, ja Madrid hagueren parat! La gent de València els va atendre molt bé. Jo me vaig quedar a Forcall solo. Allà al *deníet* m'ajunto *en* Julio i Tomàs Homedes, dos amics.

—¡Ojo, que entren els feixistes!— Mecagon Déu, *pos ¡ojó!* Teníem una taleca de blat preparada per si venie el del Molí perquè la molguere. Jo li pego *patada*, al dir que venien el feixistes, i escala avall corrie tot el blat. Teníem una *cuba* plena de vi, tres-cents *decalitros* de vi, i vaig anar a obrir el vi perquè no s'aprofitaren els que entraven. —¡Estos maricons no veuran vil!— ¡boom! [fa l'acció d'arrancar el tap del carretell]. Els amics exclamaven: —¡Xa, ui, ui!— ¡Xa, amb una força que eixial! —¡Ui, tanca home que encara mos ofegarà a natros! ¡Tapano que demà tornem!— Me van dir que per este vi se van matar un moro i un espanyol. Vam marxar *natros* tres sols *en lo* que portàvem damunt i vam eixir per la carretera de Cincorres i anem a Cincorres. El feixistes van entrar a Forcall i no vam poder tornar. I diu un dels meus amics: —¡Xe! ¡Tiren de dalt!— I de la mola de Roc tiraven els rojos, perquè no van poder entrar els nacionals. ¡Mira quin *contrastel*! A l'altra banda [a la mola del davant, la mola de Sant Marc] els nacionals. ¡¡¡Pam, pam, pam, pam!!! ¡Mira quin *contrastel*! I vam decidir que seguiríem caminant un altre dia.

A la moleta els nacionals van entrar pel matí perquè els rojos no tiraven. I van entrar, i hi havia una metralladora republicana que la portave una mestra que ere comunista, ella sola, perquè els demés ja havien marxat. Ella se va quedar atrinxerada per cobrir-los la retirada. Els soldats franquistes van entrar per la banda de la

Todolella per a sorprendre-la per *detrás*. El comandant fatxa que va donar l'ordre d'envoltar-la i que estave sord, des d'on estave se va *asomar* per vore com l'agafaven i va rebre un tir de la metralladora al cap que el va matar [com no sentie els trets de l'atac, va guaitar just quan disparaven]. La van envoltar [la jove] i la van matar. Van tirar el cadàver de la xiqueta, i se va quedar enganxada a un ginebre. I vaig tornar jo després de la guerra i encara estave la xiqueta enganxada al ginebre.

Jo me vaig apuntar voluntari el 1938..., als 17 anys de voluntari, jo i els meus dos amics. Però jo no tenie cap idea política, ni una i mitja. Jo només pensave en el ball, en les xiques i... ¡hòsties! I això, esta idea tenie jo. Però jo no sentie res jo... ¡Ah, redéu! Després que me van tancar sí que tenie alguna idea [política]. Mon pare no me va apuntar, ell no volie que anare. La meua família va agafar el matxo i se'n va anar poble per poble tant com avançave el front i van parar a Xiva de València. Per a allistar-me vaig baixar a Castelló. Vam baixar. «Prompte o tard mos vindran a buscar, pos per a això mos anem a apuntar-mos de voluntaris.» Va ser quan van entrar els fatxes a Forcall.

De Cinctorres vam anar a Vilafranca, i a peu, vam arribar a Castelló, i vam tirar per a avant. I a Castelló mos vam apuntar de voluntaris. Trobo per Castelló a mon pare i ma mare. Mon pare me diu: –¡Xa, tu! ¡Vine ací!– Li vaig respondre: –¿Què hi ha? ¡Mos apuntem de voluntaris! Mos hem ficat d'acord els tres, on va un, anem els tres.– Ell me va dir: –¿Com que de voluntari? ¿Tu a ton pare i a ta mare no mos fas cas? –Pos sí, sí... ¡Mos presentem voluntaris a Castelló!– Quan mos vam presentar voluntaris mos van dir que aniríem a *Obras y Fortificaciones*. I vam estar tres mesos seguits fent fortificacions i antitancs a la recta de Cabanes. Jo tenie 17 anys. Vaig anar a la defensa de Castelló i fèiem trinxeres, en *Obras y Fortificaciones*. Hi havia una dona d'Ortells. Vam estar mig any fent trinxeres i fortificacions, ¡i encara estan fetes! Encara estan fetes a Cabanes i les he ensenyat a alguns del poble [es refereix a algunes persones de Villores]. Les fèiem treballant, en pico i pala i hi havia material de tot. Cabanes té una recta de cinc *quilòmetros* i quan venien per allí [els nacionals] *natros* li fotíem des d'ací,

disparàvem i ¡bam! ¡Els fotíem! Vam fer uns *puestos* bons, però és igual. Quan no venien per allí, voltaven per un altre lloc i hòstia... ¡Mos fotien un bombardeo! ¡Me cago en la mare que els va parir!

El front

Al front els soldats dels dos bàndols havien de sobreviure com podien, en unes condicions molt precàries. Àngel va haver d'estar al front vint-i-dos mesos, onze mesos amb els republicans i onze més amb els nacionals. Quan era soldat republicà el van agafar presoner. Després d'analitzar els seus informes, el van tornar a allistar al front, però en aquesta ocasió al bàndol franquista. El tio Sant Antoni va estar al front des del moment que es va apuntar voluntari a Castelló. Va estar fent fortificacions per Castelló fins que el van enviar al front de Terol.

Àngel

Després de la presa de Terol, [amb l'exèrcit republicà] vam anar a la Llàqua, al barranc de Salvàsoria [entre Morella i Catí]. Mos van fer pujar cap amunt, a Morella. Pugem per amunt, i vam estar uns quants dies per allí. I allí dalt a Morella mos van agafar de presoners a mi i als altres. Mos van portar a Sant Mateu. I de Sant Mateu m'envien a Morella. Érem molta tropa. A Morella mos van tancar en una església, perquè n'érem uns tres-cents. Que per cert, l'església tenia un forat d'una bomba i va aparèixer una xica, una jove, i mos va ensenyar el puny a l'aire, i va dir: «¡Visca la república!». Dalt de l'església hi havia no sé què, perquè déu estar rasa de dalt, i va pujar per allí [es refereix a l'església del claustre del convent de Sant Francesc. La paret de darrere de l'església és el terraplé de la muntanya].

Després d'agarrar-mos presoners mos van tancar a Aranda de Duero, Burgos. Allí vam estar un mes o quinze dies i mos anaven cridant i demanaven informes per a vore si érem nacionals, rojos o negres. Al primer informe que els van enviar deia que jo era de la

CNT i me van pegar una *quantada* que vaig estat tres o quatre dies sense obrir la boca. Vaig escriure a casa dient *lo* que havia passat i els meus pares van parlar *en* un que era de la Falange (Caramelo). Aquell va rectificar els informes i me van tirar al seu *bando*. Aixina recuperaven la tropa, i als dubtosos els ficaven a batallons de treballadors. De Morella mos van enviar a Saragossa. De Saragossa, al fer-se de nit, vam anar *en* un tren fins on vam arribar, i després a Gandesa. Vam anar al *cuartel* de Sant Jordi o un nom paregut [Sant Gregori], i per la nit mos vam tirar a l'Ebre.

A l'Ebre, la primera nit que vaig anar hi havia una reunió de cinc o sis soldats, baix de Gandesa. Hi havia cinc o sis que parlaven el català i jo me dedico a escoltar el llenguatge, a preguntar d'on eren... I me van dir: –Jo sóc d'aquí de Lleida. –Pos jo de tal banda. –I salta un i diu: –Jo sóc d'Ulldecona. –I li dic: –¿Tu eres d'Ulldecona? –I me va dir: –Sí. –Era de nit. –¿I tu coneixes a un tal Paco Roig? –I me va dir: –¡Claro que el conec! –Dic: –¿Què tu el coneixes? – I me diu: –Pos este Paco Roig ¡sóc jo!– ¡Quina casualitat! Després que no l'havia vist d'anys d'una guerra a una altra, me va donar una alegria. I ell també estava com a *carrillero* i a mi m'havien destinat a metralladores. Casualment ell estava en el mateix tabor [companyia] que havíem fet la mili en la República, l'any trenta-dos. En els nacionals, els d'Ulldecona entre *natros* parlàvem en català, la nostra llengua. A Gandesa, als moros no els van deixar entrar. Ells van acampar a dos quilòmetres del poble, al costat d'un cementeri. Van registrar totes les tombes, les van destrossar per a vore si trobaven anells o dents d'or. Tenien carta blanca per a espoliar, encara que als pobles grans no els deixaven entrar. Portaven *en* burros material per a vendre, i lo que treien era per al coronel Mizzian. Després anàvem fent i pujant, pujant, pujant. *Pos claro*, ara ve la batalla de l'Ebre [contraofensiva]. A la batalla de l'Ebre van començar²⁰ a bombardejar de matí a primera hora quan se va fer de dia, l'artilleria italiana, l'*avión* que no parava i bombardejava la Serra de Cavalls que estava ocupada pels rojos. Els rojos, els republicans, no tenien ni artilleria ni avions, no tenien res, per això van fracassar, perquè no tenien res.

²⁰ La batalla de l'Ebre va començar la nit del 24 de juliol de 1938. Aquest fet de la guerra civil es pot considerar el més important en molts sentits.

*Pues en l'artilleria i aviació, i aviació... [els nacionals] van desfer tota la Serra de Cavalls de dalt, que no és molt llarga, però és estreta, com d'aquí al passeig [uns deu metres]. I natros pujàvem per un camí, ja que dalt hi ha un ermita que se diu l'ermita de Sant Pere. Per cert, això ja era tard, de matí van estar bombardejant fins tard i després vam pujar la tropa. Ens refugiàvem en trinxeres, que no eren molt fondes, *lo just* i prou. Casualment van baixar unes pedres i a un xicot que era de la Barona, província de Castelló, li van pegar unes pedres aquí [se fica la mà al pit] que el van deixar inútil. Per cert, que el van destinar a Castelló, a l'*almacén*.*

D'armes usàvem el fusell. No hi havia molta diferència [entre l'armament republicà i nacional]; el fusell era de la mateixa marca, i les metralladores... Portàvem metralladores russes,²¹ *en els nacionals també russes. En els altres [els republicans] no, perquè jo no estava en metralladores, estava en infanteria. En els nacionals anava en una metralladora i la màquina era russa. Per cert, que la màquina necessitava vuit o nou homes. Un portava caixes de munició, un altre la xapa, un altre el tub de la bomba, un altre... En fin, vuit o nou homes se necessitaven. Per això t'enviaven quatre o cinc homes cada dia; hi havia dies que no hi havia baixes i estàvem els mateixos i quatre o cinc homes més [per a cobrir les possibles baixes]. En les metralladores tiràvem, però no vaig arribar a disparar, perquè tenia dos germans en l'altre bàndol, i això me guardava *algo*. Si podia no disparar, no disparava. Un germà meu va fugir a França i no l'hem tornat a vore.*

Estant en metralladores al camp de Corbera, Bot i Gandesa, entre matxos i personal estava tot ple [es refereix als cadàvers], havies de saltar per a no xafar-los. El camp estava ple de cadàvers: cavalls, matxos, espanyols, moros... *Als puestos*, primer entrava la infanteria i després les metralladores. Cada dia esperaves la mort. Aigua no en podies veure. Bevíem vi en lloc d'aigua. De la Serra de Cavalls baixàvem a Bot i a Corbera a buscar vi. Només bevíem vi per por a les epidèmies. Hi havia una gran quantitat de gent morta a l'aigua, el

²¹ L'exèrcit franquista utilitzava l'armament republicà que incautava. Per aquest motiu els franquistes tenien armament i roba de la Unió Soviètica. També l'exèrcit republicà incautava l'armament de l'exèrcit franquista.

riu Ebre baixava roig. Els republicans que estaven a l'altra banda del riu mos disparaven. Omplíem les cantimplores de vi perquè d'aigua ni en bevíem. Per la nit, quan podia vindre el *subministre*, que no venia tots els dies, mos portava una cantimplora de cafè, que servia per a beure tot lo dia, una barreta de pa, una llonganisseta petita i una *lata* de sardines. I *en* allò t'arreglaves dos dies. I pugem a dalt i passem d'este cantó de l'Ebre a l'altre en front de Vilalba dels Arcs i allí, entre l'ermita i la serra, hi havia una cova que era tant alta com del calaix a baix [senyala un calaix d'un moble que no feia un metre d'altura]. Allí a baix [es refereix dins de la cova] teníem quatre o cinc caixes de munició, bales per a la metralladora, bombes de *fite* i de pinya. Se presenta un cas donat, no sé d'on va venir, que volem tots, els deu o dotze que estàvem de metralladores, perquè aquell dia n'érem més dels que tocava. Estàvem dins dels sacs. Vam volar tots. Els únics supervivents vam ser un cabo i jo. Els demés van desaparèixer tots. La metralladora encara corre ara, no sabem on va fer cap. Jo recordo que vaig anar... No sé l'altura que vaig portar. Quan vaig caure al terra, va caure molta roca, deuriem ser molt menudes perquè si no m'haurien xafat. I Paco, este d'Uldecona era camiller... i li vaig dir: –Paco,estic rebentat,estic rebentat.– I era el gas de la bomba que no me deixava respirar.

I estàvem a la Llavina, a Lleida, que té un pico molt alt. Jo anava en metralladores. Vam emplaçar en el morro de dalt de la muntanya deu o dotze metralladores cara a baix. I totes les metralladores que disparaven eren mortals [també per a les persones que les disparaven], perquè hi havia un antitancs... i quan dispares *en* la metralladora solta una mica de fumet... i és un blanc perfecte, perfecte. Jo no disparava, i portave aquí a la butxaca [es toca al pit]... Que els russos havien portat una mica de roba, i portava una caçadora. Una guerrera d'aquelles dobla, i portava tres o quatre mocadors, cartes, una cullera... portava un *butxo* gros. I estant allí, al niu de la metralladora... La metralladora era una xapa de ferro colat, que pesava cinc o sis quilos, que les bales no la travessaven. Però un projectil me va agafar d'esquixada i se me va emportar tota la butxaca. El braç se me va fer negre com un carbó. Com vaig poder, vaig passar cap a darrere i per a mirar-me la ferida me van haver

d'estripar tot això, perquè el braç se m'havia fet negre, negre, negre... I no me van evacuar, encara la vaig passar.

D'allí saltem a agafar una altra posició, perquè avui estàs aquí i al cap d'un dia ja estàs a una altra banda. I allí hi havia un altre camillero que se deia Joan Domènech Barrachina. Era dels Ibarsos [a Catí]. Ell tenia la meua direcció i Joan Germán Fabregat també, els tres teníem les nostres direccions. Per cert, a este Domènech una bala li va travessar el cap i com que *natros* passàvem *en* la metralladora per a agafar posició, el vam trobar, vam avisar i se'l van emportar. Jo durant un temps vaig escriure a les seues dones i els vaig preguntar per ells. Els van ferir, però jo ja no sé res d'ells. Van escriure que estaven ferits, i aquest Joan Domènech se va quedar cego. Tenia un fill que és advocat, i va estudiar a Castelló *en* el fill d'un de la Ràpita que li deien Màrio, que era secretari de l'ajuntament de la Ràpita. Va passar tot això i a Paco no sé què li van fer i va desaparèixer. El van evacuar i se'n va anar, i el van destinar a Ceuta, *al cuartel*.

Vaig arribar a Figueres. Hi havia un barranc molt gros, prop d'un riu. Hi havia basos d'abelles. Els moros anaven davant i s'emportaven basos i tot. Les abelles se mos menjaven. S'emportaven les ovelles, com a mínim mil, i les feien seguir per davant i per la nit mataven corders per a menjar. Dominaven molt la tècnica de matar-los, els inflaven. Els feien un tall al garró, bufaven *en* una canya i s'unflaven. Així els treien la pell sense tallar la carn. [Cap al final de la guerra] estàvem a un *puesto* als Pirineus i hi havia una era. Hi havia molta terra i havia plogut. Pujava un tanc del bàndol dels republicans. Jo estava darrere *en* la metralladora i darrere de mi hi havia el coronel Mizziant²² que era moro, la tropa d'oficials i gent que tota era mora. I els moros se van tirar damunt del tanc i ja no sé que va passar. Quan un moro se moria, l'enterraven en una tomba feta amb pedres. Pensaven que morien aquí i ressuscitaven allà [a la

²² Segons la documentació de què disposa d'Àngel, es tracta del coronel Mohamed Ben Mizzian Bel Kasen que manava la Divisió Nacional número 83 que el va fer presoner quan estava com a soldat republicà a Catí. Va estar a les seves ordres després de passar per Saragossa i al Pirineu i també en el Quinto Tàbor de los Regulares de ceuta número 3.

seua terra]. Durant uns dies els companys li feien guàrdia i ningú es podia arrimar.

I quan es va acabar la guerra, jo vaig anar... jo estava a *Valldepeñas*. Allí feiem la instrucció per al Desfile de la Victòria. Vam fer el *desfile* a Madrid, no sé com se deia el passeig aquell on vam fer el *desfile*. Vam fer el *desfile* i me van agarrar i vam anar a Valldepeñas. I allí ja havia complit i vaig agafar el tren [per a tornar a casa]. Quan vaig passar per Castelló, vaig baixar del tren per a anar a vore a la família al Grau de Castelló. I quina casualitat que al darrere, al vagó del darrere anava un altre cop Paco. I *en* la guerra acabada, ell a Ulldacona i jo aquí a Les Cases. Anaven baixant de tant en tant, ell i sa mare baixaven aquí [a Les Cases] i s'estaven a casa meua.

Acabada la guerra me van cridar al jutjat d'Alcanar. –¡Ai! ¿Jo? Si no he fet res...– Però me van fer anar a declarar, perquè volien els informes d'aquells dos [Joan Domènech i Joan Germán] i jo era el *testigo* del judici. [Els dos amics reclamaven una indemnització per quan els van ferir al front]. Per cert, el jutge d'Alcanar que preguntava per la serra d'on estava Germán: –Explica'ns quina hora que era.– No portàvem rellotges.– ¡Com havia de saber l'hora que era!–Per la tarda i prou, per la tarda i prou.– Perquè me van demanar un altre cop als jutjats i el mateix: –*Natros* vam agafar les metralladores per a ficar-nos a un altre *pico*, i a ell el van agafar ferit. Se'l van emportar i ja no vam saber res més.

Després de la guerra vam fer la nostra vida normal i no vaig estar en política. Al treball nostre, a la mar... i ja... no res...

Tio Sant Antoni

Va eixir una Brigada Mixta²³ de Castelló, tota en material nou, uniformats, els fusells novets, el *correatge* novet i bombes noves. –¿On aneu? ¿Estos soldats on van? –¡Anem a Cabanes! ¡Cap al *frent!*– Estic segur que havia emissores amagades, clandestines, i els van dir que les forces van per tal *puesto*. Se van presentar els avions enemics. A Vilafamés *natros* teníem un camp d'aviació, però ells [es refereix als avions enemics] *antes* d'eixir els nostres avions se ficaven per damunt del camp per a no deixar-los eixir. Perquè a Benicàssim hi havia un altre camp d'aviació. Al principi del dia ja engegaven els motors dels caces per a poder sortir si venien [els avions enemics] i poder defensar-se. Allí a Cabanes van fotre un *bombardeo*. ¡¡Ooooooh!! ¡Una polseguera que no se veie res! ¡Els soldats estaven grocs de la trilita de les bombes! Per tota la carretera on va passar la força un *bombardeo tremendo*. Jo tenie molta *temó* als bombardejors, ¡xel! A Cabanes... Jo en sentir un avió... se me ficava el cor malament. I imaginat com anave l'espionatge *en* les emissores... Un dia que tots els llocs me semblaven roïns [per a amagar-se], me vaig llançar de cap dins d'una caseta que hi havia basos d'abelles i ja hi havia un munt de soldats. I vaig entrar molt atropellat. Vaig tocar els basos i ¡van eixir una d'abelles...! ¡Eixiren tots els soldats i un munt d'abelles de la caseta! Vaig fer una destrossa. Estave atemoritzat. ¡M'agarrave un mal quan sentie l'aviació...! No sabies mai el *puesto* on anàvem, no ho sabia ningú de la formació. Perquè per a mal estaven molts i per a bé pocs... *Pos* com en tot. Mira, jo vaig estar en la carretera de guàrdia, durant dos o tres mesos. Carnió que entrave i portave gent, no se'ls deia res. Però si eixie, els demanàvem els permisos. Anàvem a comprar sabó i a la dona que li compràvem, mos deie quins diners volie que li donéssem. Ella ja sabia si guanyarien uns o els altres. I així podrie

²³ La Brigada Mixta fou la unitat militar bàsica del nou Exèrcit Popular de la República durant la Guerra Civil Espanyola. En la seva estructura inicial de l'octubre de 1936 estava formada per quatre batallons d'infanteria, cadascun dels quals estava format per cinc companyies, un batalló mixt d'enginyers, una companyia d'intendència i un grup de sanitat. Quan la brigada estava ben dotada també disposava de cavalleria. La unió de tres o quatre brigades mixtes donava lloc a una divisió.

utilitzar els diners que valien [un cop acabada la guerra]. Imagina tu com anave l'espionatge.

I d'allí vam saltar a Benicàssim i vam estar tres mesos... dos o tres mesos. Allí vaig descobrir el «Zapatones», l'*hidroavión* que per la nit buscave els camions que navegaven per la carretera per a canviar les forces o per al *provisionament*. I mos van treure d'allí al Saler de Benicàssim. Vam estar una setmana dormint en unes vinyes allí. ¡Aaaaaaah! I els obusos que disparaven de dalt, de Borriol i per ahí mos fotien una *fumarrina* i una polsequinal! «¡Ja vénen!» Avant, a Castelló un altra vegada, al *cuartel*. I al *cuartel*/vam haver de marxar com vam poder perquè ja estaven les forces [nacionals] allí. I vam eixir malament. ¡Ooooooh! ¡O! Eixint de Castelló la Quinta Columna²⁴ se va fotre al carrer i tirave pels quatre costats. ¡I mos atacave la Quinta Columna! Sí... mos atacaven, ¡me cago en Déu! –¡El que porte armes que desapare!– Jo portave una pistola i a una finestra: «¡Pam! ¡Pam!» Perquè mos tiraven *tios en sombrero* [devien ser persones adultes], ¡me cago en l'hòstia! Però en la pistola no feie res de res. «¡Pam!» Ells en escopetes i *lo* que tenien. *Entonces* van vindre uns soldats i *natros* n'èrem un *munto* i estàvem *acobardats* perquè el camí que havíem de passar estave ple d'escopetes. Els soldats portaven un fusell metralador i els vam dir: –¡Ahí són!– Carreguen la metraladora i: «¡Pam!» –¡En formació!– I fiquen la metraladora i: «Pam!» ¡Au! I: «¡I! Tratratrata... rramm!! I la finestra a l'aire i vam anar i... ¡Me cago en Déu! ¡Eh, eh! I tots els feixistes que hi havie a dins, ¡eh! Tots els fatxes que hi havie a dins van volar pels aires, ¡finestra a baix! ¡iiii! Ooooooh!!!! ¡Eh, eh, eh! Però *natros*, ¡me cago en Déu! No portàven armes, però aquells soldats... Que valents, ¡que valents...! I a retirar. Però vam arribar a un control de Campesino²⁵ i mos van dir: –¡Por aquí no passa nadie! Otra vez para atrás, para Castellón. ¡Cada uno un fusil y unas bombas y otra vez al frente!– Bombes de pinya, de la pinya, no de fum, no eren de fum, eren de metralla, i avant. ¡Havíem de tornar a entrar a Castelló!

²⁴ Es refereix a persones de la població que en privat eren simpatitzants del règim franquista, però que públicament feien veure que es mantenien lleials a la República.

²⁵ General de l'exèrcit republicà i militant del Partit Comunista Espanyol.

L'uniforme ere *pos...* com podíem: un pantaló i una camisa i avant. No teníem un uniforme propi. Els d'artilleria portaven *les* senyals, una bomba [la insígnia al cos que pertanyien]. Vam anar allà dalt a un poble i per la nit i hi havia una "diana"... Un *comandante* que portave un cavall blanc, i jo li deie: –¡Ay, mi comandante! El caballo blanco... Ojo, aquí que por la noche es un objetivo que si lo ven los aviones, nos matarán. –¡Ya, tú tienes miedo, parece mentira! –Ah, yo tengo miedo, pero es que es verdad y ya verá, que el caballo blanco por la noche se ve, y los aviones dan vueltas... –Bueno, ya veremos. – Hi havia brigades o batallons que portaven cabres i corders. ¡Eh, eh, eh! [se'n riu quan s'imatgina el que m'explicarà] Hi havia un avió a dalt, i estàvem tots quiets entre mig dels tarongers. Estàvem mirant-lo i va buidar les bombes, com si les haguere vistes. Vaig pensar: «Este [es refereix al capità amb el cavall blanc] mos portarà la mort, ¡me cago en la mare que el va parir!» I *entonces* «¡Pam! ¡Pam! ¡Pam!» I un se ficar a cridar: –¡Camillero, camillero! ¡Oooooohh! ¡Que me han herido! ¡Oooooh! Me cago en Déu. Sí, sí, i va baixar el *camillero*, i ere que li havia tocat la bomba a una cabra i va marxar un tros, un tros de cabra i li va pegar ací damunt [se senyala amb la mà a l'estómac] al soldat. I ere un tros de cabra, i quan se tocave [el soldat se pensava que] estave tot rebentat... i era un tros de cabra que li va pegar al soldat, que no tenie res de mal. Ell se tocave i deie: –¡Estic tot malament! ¡Oi, me cago en Déu! – I jo li deie [al comandant]: –¡¿Ha visto el caballo blanco? ¡Ya se lo decía yo! –Sí, sí...

La primera vegada que me van donar un fusell va ser per a anar al front de Terol. Vam sortir de València cinc camions de tropa. I vam arribar a Jabalambre, a Torrijas, que ere un poble. I *bueno*, i aquella gent mos deie: «¡Pobres de esta gente! Aquí en Javalambre se mueren hasta los pájaros.» I jo vaig pensar: «Que feixistes que arriben a ser, esta gent mos volen fer *temó*. ¡Me cago en Déu!» Sí que ere veritat, sí. I *les xaboles* estaven ocupades ja per la gent de les nostres forces i no cabie ningú més. I mos vam ficar a dormir a l'església. Més fred no he passat en la vida. I allí vaig veure un capità que va estar *en* les forces de Lister a Forcall i el vaig conèixer perquè jo estave de *camarero* a la cooperativa de Forcall. I vaig pensar una

forma de poder parlar en ell. ¡Vaig anar a demanar-li foc per a fumar! Li vaig demanar i me va donar foc. Me va mirar i me va dir: –¿Tu no eres el *peque* de Forcall? –¡El mismol!– I li vaig dir que sí que ho ere. I ell va dir: –¡Quédate atrás!– I ell me va col·locar. I me va dir: –¡Pos ya estás!– [El capità el va col·locar darrere perquè no l'enviaren al front; dels soldats que van enviar, no en va tornar cap. El capità el va salvar].

Quan tenie un permís, anave a vore la meua família i la família del *tio* Tolellà que estaven junts a Xiva de València, on els havien deixat una casa i hi tenien els animals i el carro. I després vaig estar un mes a l'hospital, perquè no podie parlar. I vaig anar al metge i me van preguntar què me passave. I com no podie parlar no li vaig dir el que me passave i me van dir: –¡Aquí si no vienes con la cabeza bajo el brazo, no te quedas!– I com que no podie parlar havie de xiular.

En acabar la guerra, jo estave al *frente*. I al final de la guerra mos van enganyar. Perquè mos van dir que després de la guerra no mos passarie res. Quan havíem de rendir-mos, mos deien: «Rendiros, que no os passará nada. La guerra ha terminado. A los soldados les daremos un abrazo, y a los voluntarios el perdón y al que se haya manchado las manos de sangre, ¡justicial!» ¡Mentira! A *medida* que baixàvem les forces, tal com entregàvem les armes, mos ho pillaven tot. –¡Como el día que os parió vuestra madre vais a entrar a Valencia!– ¡Ah! Sí, sí... I ¡ladres! Ho deixàvem tot. ¡Les armes a fer la *mal* *Natros* baixant, mos vam trobar a uns que deien a tots: –¡Quitate ese reloj! –Este reloj es mio– responíem. –¡No es tuyo, quitate el reloj!– I tenien un *munto* de rellotges que feia *temó*. I tot *lo* bo. Si tenies unes bones sabates, «¡Fueral!» I tot el que ere de valor i això, mos ho van prendre. I *ojo*, que si no *caies* a un *puesto*, *caies* a l'altre. Desgràcies... Va haver *uno* que portave una cadeneteta i li diuen: –¡Quitate eso!– I li l'agarren per a llevar-li-la. Ell reaccione i li fot una *punyà* i li diu: –¡Es un regalo de mi madre y no me lo quita ni Dios!– Erem un *munto*, i qui perd, ho perd tot. Aquell xic plorave. Va arribar un cotxe i li van preguntar: –¿A usted qué le pasa?– ¡Aquí no hay más que un atajo de ladrones! –¿Qué dice? –Como que se lo digo, ¡quieren robarme una cadena que me regaló mi madre!–

Aquells tenien un *munto* [de coses] tot robat. Tot *lo* que els pareixia bo, a fora. –¡Teneis que salir hacia Valencia como el dia que os parió vuestra madre!– I a callar. Va arribar un cotxe [dels nacionals] i un *mando* va fer marxar als que robaven, però anirien a un altre lloc a fer *lo* mateix. A peu vaig arribar a Xiva de València, on estaven els meus pares. Pel camí, per a menjar fèiem *lo* que podíem. En un poble mos van donar un trocet de pa i abadejo, i mos vam colar i vam passar dos vegades. A Xeste, abans d'arribar a Xiva, ja de nit, un grup de falangistes amb els *fusils* mos van aturar. Anaven beguts, i mos van dir: –¿Vatros què?– Anem a Xiva– els vam respondre. –¡Veniu i beveu!– Tenien una pixera de vi i foc. Vam beure vi, la gana. Els vam dir: –Tenim la família a Xiva. –¡Ja està prop, són dos passes! Mos vam quedar uns dies a Xiva i després vam anar *en* el carro i els matxos de cara a Forcall [ja tota la família junta]. Un matxo se va esbarrar, i un cotxe que venie li va pegar al colleró del matxo i va caure a terra. El cotxe va trencar el parabrises i el conductor va dir: –¡Rojos, que os denunciare! I mon pare li va contestar: –Si lo dices por el chiquillo (un dels meus germans bessons ere pell-roig)... Pero, ¿qué sabes tu lo que somos nosotros?– Quan vam arribar a Castelló, se va ficar malalt el xiquet de la meua tia Tollellana i el xiquet se va morir. Ja estave malalt a Xiva i vaig anar a Xeste a una farmàcia a per medecines. I d'allí [vam tornar] a Forcall, però no vam arribar...

Desapareguts

Durant la Guerra Civil Espanyola molts dels soldats no van tornar del front, i als que eren republicans no se'ls va reconèixer mai com a desapareguts. Moltes famílies no s'atrevien a reclamar els familiars per no dir que eren republicans. A finals dels anys vuitanta es va aprovar una llei que permetia que les persones amb un familiar seu desaparegut durant la república poguessin demanar una defunció fora de termini. Unes de les persones que ho van demanar van ser Laurentino i la seua mare, d'Ulldecona. Tino viu actualment a les Cases d'Alcanar.

Laurentino

Sóc Laurentino Callarissa Roca, fill de Laurentino Callarisa i de Rosa Roca Vidal. Vaig néixer a Ulldecona l'any trenta-set, 1937, en plena guerra, el dia que van venir a bombardejar els avions l'estació d'Ulldecona. Referint-me a això, el meu pare va marxar a la guerra quan jo tenia tres mesos. El van ferir una vegada a la part de Castelló i vam anar a veure'l a Nules, que li van ferir el braç. Després vam tornar a Ulldecona i estàvem al Molí Nou. I estant allí, al cap del temps va passar el meu pare perquè venia la retirada. Una vegada que van passar per aquí, van anar a l'Ebre. Un dia [l'exèrcit republicà] van fer una avançada que va arribar fins a Santa Bàrbara, però van tornar a recular perquè aquí a Ulldecona estaven els nacionals. Al cap d'un temps [mon pare] es va trobar a uns amics d'aquí d'Ulldecona que estaven a la guerra, a la Fatarella, i es van alegrar molt perquè era el meu pare, i van dinar junts. Després ell va haver de marxar perquè l'hi havia de donar uns documents a un comandant. Després de llavors no hem sabut res més. Però no sabíem on anava [el meu pare], no sabíem si havia anat a França. No ho he pogut saber mai, potser va caure o el van matar i el van colgar [si el van enterrar], perquè no portaven documentació per por que se sapigués qui era la família. Els altres companys [mos van dir que] se'l van trobar a la Fatarella de casualitat. La batalla de l'Ebre ja funcionava i [els republicans] van recular perquè van passar i no van trobar a ningú, perquè feia mala pinta. I allí he perdut la pista [del meu pare]. Però com el meu cas hi ha molts. Després el vaig seguir buscant. [No estava] ni en els camps de concentració [de França i d'Alemanya], ¿saps què vull dir? I allí [als camps de concentració] estaven tancats com a presoners. Se van portar molt malament a França [amb els exiliats espanyols]. Els francesos en lloc de ajudar-los, els van ficar en camps de concentració. *Pos clar*. [Els exiliats] eren una desbandada de... ¿saps què vull dir? I van decidir que els ficarien als camps de concentració i qui volia sortir havia de apuntar-se a la *legión*, per a anar a la Segona Guerra Mundial.

Una vegada passat tot això, l'any 1980, es va aprovar un decret de llei, que va aprovar el govern, pel que totes les dones que havien perdut l'home en la guerra en la part republicana podien presentar

una «defunció fora de plaç», *en testigos*. *Entonces* vam presentar una defunció fora de plaç, la qual va ser acceptada. I Rosita Roca [la meua mare] va passar a tenir una pensió de seixanta mil pessetes que li donaven cada mes per *viuda* de guerra. No me va costar molt aconseguir-ho. Ja era en la democràcia, l'any vuitanta, quan jo era president de l'Ulldecona [l'equip de futbol], i vaig mirar que coincidís l'any, perquè me feia il·lusió. I vam fer la defunció fora plaç a la Fatarella [van fer l'enterrament simbòlic del seu pare] que és l'últim puesto que vam estar *en* ell. El meu pare era *ganader*, però feia de barber. Era de la família Callarisa, i els seus germans que eren Pepe i Paco que són els que tenien la casa a sobre del banc Santander. Tinc un paper sobre la defunció del meu pare, que vam fer de la defunció fora de plaç. Els meus pares estaven casats pel jutjat, perquè *entonces* sempre era així, perquè *entonces* la església no... ¿m'entens el que vull dir? [En la República la gent d'esquerres es casava pel jutjat]. [Quan vam fer la reclamació] nosaltres no sabíem el que mos pagarien. Mos van pagar des de Tarragona a totes les persones que van fer aquestes demandes.

Nosaltres no vam ser sempre pescadors. Mon pare tenia sis germans. Un va morir perquè estava dolent; un altre el van matar els alemanys en els forns aquells. Van veure els informes d'Ulldecona, que deien que ell era de la República. Apuntaven tots els que mataven, caien on caiem; no com aquí, o a l'Ebre que baixava roig, perquè allí de moros i de cristians, ne van matar tots els que van voler. I quan es va acabar la Segona Guerra Mundial, els alemanys van ajudar a les *viudes* i els van pagar [van rebre una compensació econòmica]. A Manolo [el meu tio] el van tancar i el van matar a Alemanya, però van guardar el seu nom [i així van poder saber el que li havia passat]. Però no es pot ni imaginar com va ser la guerra, no hi ha res pitjor que una guerra entre germans.

Tio Anton

Jo després d'acabada la guerra anave a la muntanya a buscar llenya per a vendre-la. Anàvem allà al Vilà, dalt de tot, cap a Aiguaviva. Quan tallàvem els pins *en* les destrals se sentie de tant en

tant ¡pim! I ere que la fulla de la destrall havia tocat un tros de metralla que estave clavada al pi. Els pins *en* la metralla clavada destrossaven les destralls. La fusta estave acribillada. [La fusta] marxave per a [fer] la ceràmica, no valie per a res més. Trèiem pins de quatre en quatre, i els camions (com el de ca Ceba) treien la fusta. Pel pinar estave tot ple de cadàvers de morts i de bombes i bales. Tot estave ple de trinxeres. Bales, cadàvers, caps solts, cossos no enterrats... Se'ls van menjar els bixos, i a trossos... unes ulleres, unes dents... Un dia vam vore uns que recollien metralla pel pinar. Se mos van obrir els ulls. ¡Recoliríem la metralla! I vam decidir que no tallariem més arbres. Vam començar a recollir la metralla i ¡a cascar-la els pins, que mos sortie millor jornal! Pujàvem [al pinar] *en* bici i un morralet i quan estave ple [de metralla], marxàvem cap a casa. També recolliem projectils *en* espoleta [que no havien explotat]; *ne* fotíem set o vuit dins d'una cova i quan acabave la jornada li fotíem foc i marxàvem corrent. Quan estàvem ja lluny sentíem ¡bum! Dos o tres cops alhora. I el dia següent recolliem els casquets. ¡No sé com no se va cremar el bosc! I veníem la metralla. Les espoletes les veníem a cinc duros el quilo. ¡No sé com [natros] no vam prendre mal! Però alguns altres sí van morir. Estave tot ple de cadàvers... a patades... Els moros [quan la guerra] deien: «Morir *en* Espanya, resucitar *en* Àfrica.» Els primers sí s'ho creien, però els darrers ja no. Un dia que estave recolint la metralla i vaig excavar la terra per a vore si trobave alguna cosa, me va sortir la botla d'un soldat, i quan vaig estirar la botla dins me va sortir un peu d'un mort [els ossos del peu]. Des d'aquell dia no vaig anar a agafar més metralla. Fins fa pocs anys encara se'n trobaven de projectils. La gent els recollie. Llavors la Guàrdia Civil se'ls emportave per a fer-los explotar.

Llavors em va ensenyar una bala de fusell que encara conservava. M'explicava que les puntes tenien formes diferents en cada bàndol. Les que acabaven en punta eren les que usaven els republicans; les de punta arrodonida, les dels franquistes. I em va dir que me la regalava. La volia descarregar. Em va explicar que la van trobar als masets, al monte, i que molts projectils van explotar durant l'incendi que va travessar tota la comarca d'Els Ports l'any 1994. En això va entrar mon pare i el tio Anton li va demanar permís per a

donar-me la bala. Llavors Anton es va repensar, perquè la bala no estava descarregada i no me la volia donar per si prenia mal. Però finalment, sí me la va donar i encara la consenjo].

El tío Sebastià

Quan va arribar el front a Sant Joaquim, *natros* vivíem al mas de Mampel [just al costat de les trinxeres del Coll de l'Àguila]. Els soldats republicans mos van demanar que evacuàrem el mas perquè estàvem just al mig del foc. Abans d'evacuar el mas *en* tot el bestiar, vam amagar menjar a l'hort [la mel, la farina, el frito, les mantes, ...], el vam enterrar a l'hort i vam entreccavar tot l'hort i van posar uns gavells de *rama* per damunt per a dissimular. Els matxos que estaven pasturant, en sentir els tiros se van esbarrar i van passar a la zona on estaven els nacionals i ja no els vam poder recuperar. Com estàvem al mig del foc, els republicans mos van dir que marxàrem. *En* el bestiar vam anar junts *en* els del mas de Borràs que eren veïns nostres al mas de Racó [al costat de la Roca del Mig Dia, davant de Forcall]. Els masovers del mas de Borràs i del mas de Racó eren germans. *Aixina* vam salvar tots els animals. Al cap d'uns quants dies quan els republicans se van retirar, mos van preguntar si volien anar *en* ells o mos volíem quedar. Però *natros* vam preferir quedar-mos al mas. Quan tornàvem pel pont de Villores, mos van eixir els moros que mos volien pillar el bestiar que portàvem jo i ma mare. Va eixir un oficial nacional i els va dir: «De este rebaño no tocais ni una oveja». I mos van deixar passar. Quan vam arribar al mas, estave tot completament saquejat. No quedave res. Uns sacs que mos quedaven de blat, ja venien [els nacionals] *en* mules per a carregar-los. Quan mos van vore, se van *entornar*. Tot *lo* que havíem enterrat a l'hort, ho vam recuperar.

Els voltants dels nostres masos estaven plens de munició i bombes. També hi havie molts cadàvers dels soldats republicans abandonats. Hi havie tants, que l'alcalde de Palanques va organitzar *en* els hòmens dels masos grups que se dedicaven a cremar els cadàvers *amuntonats*. No se podien arrimar massa perquè els cossos estaven en descomposició. Com els cadàvers portaven tota la

munició i les bombes dels soldats, quan se cremaven els cadàvers les bombes explotaven. A mi que només tenie dotze anys, no me deixaven treballar, però anave *en* els hòmens i veie tot *lo* que passave. Com estave tot ple de bombes i munició, van haver molts accidents entre els xiquets que vivien als masos i alguns van morir (a la Menadella, al mas de Carbó, ...). Mon pare va anar un dia a la Torre Senyor a visitar el masover que ere amic d'ell. El masover li va dir: «¡Mira quines coses més boniques que he trobat!» I li va ensenyar més de cent pots embolicats *en* una cinta que no eren més que bombes de la cinta molt novetes. Mon pare li va dir:—¡Però si són bombes!—¿Com que bombes? I ara, ¿què fem?—Les ficarem damunt d'un muntó de *rama* i les pegarem foc.— De l'explosió que van fer, se va fer en terra un forat de més d'un *metro* de *fondo*.

Toni de la Casa Roja

La nostra família se va refugiar al mas de Carbó en la meua mare, la meua tia Regina i el tio Miquel. Mon pare va haver de marxar i se va refugiar a València i ja no va tornar. Allí va morir abans d'acabar la guerra. I estant refugiats al mas *m'énrecordo* que venien uns jefes, *m'énrecordo* que jo ere petitó [tenia sis anys], i mos deien:—Se retiren *pa* dentro, porque a las tres de la tarde habrá tiroteo.— ¿Saps?—A las tres de la tarde habrá titoteo.— I sí, sí, a les tres de la *tarde* no fallave. Van estar set setmanes i ¡pim! ¡pam! ¡pim! ¡pam! Pel de matí tot callat, tot *queto*. Però allà a les dos i mitja o les tres començave el *tiroteo*. Cada dia li deien al tio Miquel:—Mañana nos mata un cabrito y nos lo trae aquí al sol, que si no está al sol, no queremos comer cabrito.— I sí, sí, el matave.—Pero, ¡mátelo a la una, que a la tarde a las tres habrá tiroteo!— I mon tio Miquel tots els dies els pujave *en* el matxo, cap a dalt, cap a Sant Joaquim el cabrit. Mira, com podie l'home, [el cabrit] tot tallat a trossos, dins de la sària del matxo.—Hay que dar de comer a los jefes, y si no nos trae cabrito, lo vamos a liquidar.— I *allavons*, estant allí, al cap d'un parell de dies que havíem arribat, va vindre un soldat que buscave les seues tropes, i va preguntar:—¿Dónde están mis tropas que no sé...?— I li van preguntar:—Venga aquí arriba. ¿Usted qué es?— No s'havie donat

compte que el mas ja estave ocupat pels nacionals, els moros. –Yo, yo, soy de los republicanos. –Venga, que ya le arreglaremos– li van dir els nacionals. El van pujar *detràs* de l'era, allí a la tanyà, a la tanyà gran, una palissa gran, i *detràs*, i allí, *pues*, li van pegar dos tiros. El tio Miquel va agarrar i *en* els ganxos i una pala va fer un clot i el va enterrar allà *detràs* a aquell home. *Después* vam eixir d'allí i vam anar al mas de la Roca Tallà.

TERCERA PART

Judicis i presó

Càstigs i empresonaments

Després del final de la Guerra Civil Espanyola els soldats van tornar a les seues cases. Però un cop ja estaven al poble es demanaven informes sobre les persones que havien col·laborat amb la República i es donava el cas que alguns veïns de dretes denunciaven a aquestes persones que es van implicar en els fets de la guerra. A causa d'això després d'acabada la guerra es van posar càstigs de treball o es va empresonar a moltes persones que van col·laborar amb el bàndol republicà. Això és el que els va passar al tío Riera (ens explica la seua història Pilarín, la seua filla) i al tío Sant Antoni.

Pilarín de Ca Riera

Jo vaig nàixer l'any quaranta-tres, jo no havie nascut durant la guerra, són coses que he sentit contar a la família. El meu pare quan va vindre de la guerra... com se va emportar a ma mare en ell... El meu pare durant la guerra va tindre un xiquet que se va morir. [Per això] *entonces* va pensar que la meua mare havie d'anar [al front] en ell per a fer-li companyia. La meua mare se'n va anar en ell [al front], però no ere soldat, simplement anave on el destinaven, i ell anave i feie el que havie de fer. Ell ere barber, i feie de barber en la guerra.

Però *entonces* van passar coses. Se van cremar els sants i coses que feien *entonces*, en les guerres passen coses d'estes. Van vindre un dia ací a casa [a Villores] i li van saquejar la roba i la dot de la filla de ma *abueta*. Se li van emportar els *colchons*, les mantes i les *colches*. Ací al poble [quan va tornar] li van fer de tot. El meu pare no se va ficar en res ací al poble. Quan va acabar la guerra, van començar a tancar gent a la presó [després de demanar els informes sobre els excombatents]. I al meu pare, com ere dels rojos, el van tancar a la presó [de Castelló]. I a la presó el van jutjar i com no li trobaven cap mal, el van treure de la presó. I ell tenie un conegut [que formava part del tribunal que l'havia de jutjar, per tal que donare bones referències del seu pare, perquè només feia de barber i prou]. Quan li van preguntar a mon pare si havie de dir alguna cosa, ell va dir que coneixie a fulano de tal. I el *jefe* eixe va dir que sí que el

conexie. Aquell home li va dir: «¡Ay, hijo mío! ¡En qué mal momento nos hemos visto!»

[El van portar a l'ajuntament de Villores] i quan van arribar a la plaça, van dir que no havie fet cap delicte i el van deixar tornar a casa. I al dia següent li van dir que havie de complir un càstig: havie de fer el camí de la costereta, i ell sol l'havie de fer. I va fer el camí, va estar dies fent-lo. I una persona [del poble] va dir: –Ell sí que ha acabat el camí, però no sabeu si el xafarà.– [El camí que va fer el tio Riera té actualment unes dos-centes quaranta passes, uns cent vint metres de llarg, i uns quinze o vint metres de desnivell que se salva amb grans esglaons de pedra]. Encara li van voler fer més cosa i com no podien, el van tancar a l'escola, que estave a dalt de l'ajuntament, on ara va el farmacèutic [el lloc al que es refereix, actualment és l'Arxiu municipal de Villores. Les seues dimensions són aproximadament de tres metres de llarg per dos d'ample]. I va estar allí tancat com si fora una presó. A la presó va estar sis mesos tancat i a la part de dalt de l'ajuntament va estar un mes, i va demanar per a fer espardenyas i tot i ma mare i ma *abuela* li portaven espardenyas a la presó.

Tio Sant Antoni

[Quan estàvem prop de Forcall], ma *abuelo* Berto de Villores mos esperave al mas de Guarch per a dir-nos que aniguérem a Villores. – ¿A Villores, per què? –A Forcall no entrareu. Les cases vostres estan ocupades, i *¡jojó!* ¡Que poden pegar foc al carro, al matxo i a *vatros!*– I mos vam quedar a Villores. A Forcall, a les dones que tornaven de la presó les pelaven al zero. El dilluns de Pasqua ere el dia de combregar. Quan me van detindre va ser quan ja se va acabar [la guerra]; va ser al poble [a Forcall]. Al poble, quan vam entrar, de seguida el meu pare i jo a la presó. Només arribar mos van fer anar al *cabo*, al *cuartel*. Vam anar jo i el pare a presentar-mos al *cuartel*...–¡Se presenta Juan Borrás y Isidro Borrás! Allí vaig veure [en un document] que ficave: «*No están denunciados*». ¡Però a la presó! ¡l no estàvem denunciats! I a mi me van treure després de dinar. Va vindre l'alcalde i el *cabo*. L'alcalde va dir: –Ací teniu

l'exemple. Jo a este xiquet [llavors només tenia divuit anys] com que no ha fet res, ¿veus? Se'n va al carrer. – El meu pare me va dir: –Vés al tío Pere del Roget que li he prestat un boto de vi perquè te'l torne.– Quan vaig eixir, vaig *vore* al tío Pere i *mentres* parlave [amb ell] vaig *vore* a dos homes a la porta que me van dir: –Vés al *cuarte*l, que t'esperen. –Però, ¡si ja he anat! –Vés una altra vegada. – Me presento i me diu el del *cuarte*l: –¿Què fas ací? –He trobat a dos homes que m'han dit que tornare. –Vés-te'n, si hi ha *algo*, ja t'avisaré.– Al cap d'una hora tornave a estar a la presó. Ja m'havien denunciat. Torno a trobar-me als dos homes que anaven *en* un fusell i me tornen a dir a aniguere al *cuarte*l. –Però, ¡si ja he anat dos vegades! –¡Torna a anar al *cuarte*l!– Arribo i me diuen: –¡Al calabós!– Al *cuarto* més *feo*, que havie pallús i un pou que donave cap on estan els vàters del [que ara és ell] restaurant El Mesón. Ni mocador, ni sopar. Al *cuarto* gran n'hi havie cent o dos-centes persones, entre elles el meu pare, al que li van dir: –¡Ja han tancat al xicl! Ja està baix, només està ell.– El tío Blanco, que ere el sereno, me va dir: –¡Fuig del racó que hi ha un pou que cauràs dins!– En allò va vindre la tia Joaquina i me diu: –¡Pren un mocador!– I me va baixar *algo* per a sopar. Però vaig dormir *solo* i ja no vaig eixir. ¡A me cago en l'hòstia! Me van denunciar tres dones, estaven allí, dretes, i me van denunciar. Vaig *vore* com, sense dir res, me miraven i van fer així *en* el cap [fa l'acció d'assenir amb el cap]. Una d'elles, fa poc [uns anys], abans de morir, va dir que havie pagat qui no li tocave i me va demanar perdó. El 1992 vam anar jo i la meua filla Rosita a buscar un document a Forcall i el funcionari li va dir a ma filla després de mirar els meus informes: «Sí que té bons informes el seu pare, sí...». Encara ho va dir *en* un to... Després de tants anys encara estan els informes que me van fer quan me van tancar a la presó.

Judicis

Després de la Guerra Civil Espanyola el govern franquista va començar a tancar a la presó persones que havien donat suport a la República. En la presó jutjaven amb jutjats militars a aquestes persones. Els mateixos militars podien fer de jutje, d'advocat... Aquests judicis els podien fer en grup, jutjaven varies persones de cop i les posaven la mateixa sentència a totes. També es manipulaven aquests judicis per a poder ficar als presoners les penes que els interessa posar. Un cop jutjats i condemnats, els presoners condemnats a mort vivien amuntegats en cel·lides molt petites i en unes condicions absolutament precàries. A partir d'aquests moments, els presoners sempre vivien amb la tensió de no saber qui matarien al dia següent. Aquells presoners als que excepcionalment se'ls commutava la pena de mort, passaven a la presó amb la resta de presoners polítics. Allí feien diferents activitats, entre elles estudiaven gràcies a altres presoners que els feien de mestres.

Tio Sant Antoni

I me van baixar a Benicarló en un camió. Quaranta [homes] que anàvem lligats. Jo vaig anar allí, ¡ah, redéu!, a la presó de Benicarló. I mos van tancar a la presó. I d'allí a Vinaròs, a una església (l'església de Sant Antoni), perquè no cabíem en dos presons que hi havia a Benicarló. No cabíem i mos van portar a Vinaròs. Bueno, i de Vinaròs me van tornar a Benicarló i a Benicarló me van portar a declarar. A Benicarló se feie el judici. I havia gent a *muntons*, de tota la província. Cada dia jutjaven trenta o quaranta persones. Un dia jutgen als d'Alcalà en un *almacén*, que n'eren quaranta-dos. Formen el tribunal i els jutgen a tots junts, i els condemnen a quaranta-dos penes de mort, tots *lo mateix*. Els d'Alcalà ho van prendre com una tonteria i se jugaven les penes de mort a la morra, ... ¡Sisi!, ¡vuit!, ¡tot!, ¡tres!... Va vindre un home major com a *jefe* de la presó i els va preguntar: –¿Qué clase de juego es ese? –Se juegan las penas de muerte a la morra– I van contestar. –¿Qué se creen, que va de broma? Pobrecicos. ¡No tendrán mal vuit i sisi! [volia dir que els sortiria cara la broma]– ¡Com van arribar a pelar-los a tots! Eren de

Forcall, d'Alcalà... ¡Tots pena de mort! I tots van passar per la pedra *menos un*, Pasqualet que, després d'eixir de la presó vivie a Tortosa. Me va enviar una carta i vaig anar a vore'l. Ell me va dir que si necessitava anar-me'n a França, ell tenie contactes per a poder eixir del país. Jo li vaig contestar que ja tenie la família muntada i no els podie deixar.

Me van detenir el 1939... el 39. Tot va passar en... [A Benicarló] me van portar a declarar a un capità, al que li vaig dir que ere menor d'edat i que no havie fet res. Havie passat un any. A tots se'ls jutjave pel militar, no pel civil. Jutjats pel *Juzgado Militar*. ¿Tu saps? ¡El jutjat militar! ¡Ah, la re hòstia! ¡Pel militar, el dels militars! Hi havie dos *sargentos*. El que pel matí feie de fiscal, per la *tarde* feie de defensor, i l'altre *lo* contrari. Estave davant meu el tribunal i jo lligat. Me vaig *plantar* [es fica dret] i els vaig dir: –Yo al señor presidente le puedo justificar que nací el 15 de mayo de 1920, con la partida de nacimiento. – Va vindre, me la va agafar i la va mirar. La va passar al defensor i després al fiscal. En el judici me deien: –¡No haga gestos, no haga gestos! – En acabar la declaració ell me va dir: –¡Tiene más papel [es referia a informes] que el que hay en todo Forcall! ¡Firme aquí! – I me va dir que *firmare* a la part de baix del full. Però jo vaig firmar just després del final [del text] de la declaració. Ell me va dir: –¡Le he dicho que firmara aquí y como se lo he dicho y no lo ha hecho, no vale nada! – Va esgarrar el full, ¡ras, ras! I va dir: –¡Hay que volver a empezari! ¿Usted sabe que le va a pasar? – Jo li vaig dir: –Sí, yo lo sé. –¿Qué? –¡Que me van a matari! –¡Coño, usted es muy listo! –Si ha de prevalecer lo que usted pone, ¡seguro! –Cabo, a éste lléveselo, ¡lléveselo a éste! – ¡Ah, redéu! Quan se m'emportaven, va dir: –¡Eeeh! ¡Llévalo aquí! – Volie fer-me temor, i me va dir, agarrant tabac: –¿Fuma? –No, gracias, no gasto. –Hombre, me extraña. –No, a mi no me extraña, yo no, no lo gasto (però sí que fumave; però no ne vaig voler. Estave encès, ¡me cago en Déu consagrad!). Vam començar una altra vegada a la descripció. –Esto, esto... Lo que he hecho, no lo negaré, pero lo que no he hecho... yo no paso por ahí. Yo quemé la iglesia... Muy bien, yo no lo niego. Bueno, que hice tal cosa, también. Que fui a quemar santos, igual; pero de todo lo demás no... –Ah, bueno, ah, bueno... Bueno, bueno, bueno, firme aquí.–

¡Ah, hòstia! I firmo i ¡pam! ¡Ja està! –Bueno, usted, usted se ha... No quiere... Vamos a ver, ¿porqué, lo ha hecho? [Es refereix a firmar a continuació del text de la declaració]. –Pues sinceramente, le digo la verdad. Porque si firmo aquí en la última línea [usted] no puede añadir nada más, no puede poner nada, no puede informar ni bien ni mal, y si dejo todo esto en blanco, puede poner lo que quiera. –¡Ah! Pues no es tonto del todo, no eres tan inocente– me va dir. I me van ficar *Pena de mort, artículo 238 del Código Militar, sin agravantes al 173 (con derecho a conmutación)*. Me van portar a Castelló... ¡Oi, oi! Me van tancar a Castelló, ¡allí mataven! A Castelló me van tancar, ¡hòstia! En [una cel·la del] nou metres quadrats... Nou metres quadrats, ¡i vint-i-dos persones! Tots despullats al mes d'agost, despullats com el dia que vam nàixer. No podíem, no podíem... vint-i-dos homes en una *celda* exina [fa amb les mans la forma d'un taüt], de taüt, com un taüt. Sí, vint-i-dos homes sí, ¡oh! Per a dormir, si te movies cap a un costat molestaves a uns, i si te movies a l'altre molestaves a uns altres. Els meus peus anaven a la boca de l'altre. Hi havia discussions pels problemes d'espai: «No fa falta que mos maten, ¡*natros* sols ja mos matarem!» Un dia els vaig dir: –Si me doneu quatre cigarros vos dono el *puesto* [perquè esteu més amples]. –Pren, quatre cigarros.– I *m'assento* a la *taza* del vàter. Al cap d'un rato, un que alçave el cap, i se tornave a acotixar, al cap d'un moment tornave a alçar el cap. Se pixave, però li sabia mal dir-me res. Al final me va dir: –Per favor, que no me me puc aguantar, ¡que me pixo! Me vaig passar tota la nit *aixina* per quatre cigarros.

Pasqualet ere un pres com *natros*, que *estave* a la oficina [de la presó] i el dia que no trucaven del jutjat [per a comunicar les penes de mort d'aquell dia] donave *la* senyal a la primera *celda* [pica a la paret del costat] i *la* passàvem a totes les *celdes* perquè tots estiguérem tranquils. El jutjat *tocave* per *teléfono* per a dir a qui s'havie d'executar *eixe* dia. Si Pasqualet no havia donat *la* senyal i a les tres del matí s'encenia la llum de la *celda*, mala cosa: a algú de *natros* li *tocave*. Jo *estave* a la tercera planta i vaig pensar de demanar-me la primera *celda*, a la primera planta. Vaig fer una instància demanant-ho. Vaig pensar que «Si *passe* de la primera *celda* i no me criden, ja *estaré* tranquil.» Si no, *mentres* donen la

volta per la primera i la segona planta, per totes les cel·les, estàs patint, «¿mos tocarà o no mos tocarà?» I m'ho van concedir. Una de les primeres nits van traure set [homes] de la meua cel·la. Me vaig alçar i ja anave cap a la porta. El *guardián* me va dir: –¿Dónde va usted? –¿No vamos todos? –¡Ande, acuéstese! Si por desgracia le toca, ya le avisaré.– ¡Aquell dia portave un *munto* de targetes! Cridave un a un i tancave la porta, no deixaven la porta oberta. Va passar que un dia un pres va matar a *uno* [que treballava a la presó]. Li deien Maldecor, d'Alcalà de Xivert. D'un obridor de llaunes se va fer una agulla i se feie espardenyes. Se va amagar allò en la faixa i mos va dir: –¡A mi no me mataran!– Li va tocar, i el criden: –¡Venga, vístase! –¡No corran tanto, que más tiempo le queda a usted que no a mí!– El soldat va ajuntar la porta. Maldecor va dir: –¡Ya estoy!– I quan [el carceller] va obrir la porta li punxe al coll, i el soldat va morir. ¡Se va armar un *potage*! Tots els soldats corrien per totes les parts, uns cap ací i els altres cap allà; i les bales que portaven sonaven a les butxaques. Pensaven que ere un sabotatge. El capellà corrie en la pistola a la mà. Allí mateix van matar a Maldecor.

Quan anaven a afusellar a algú en la presó el despertaven a les quatre del matí. Primer els feien confesar-se i els feien una missa i després feien besar el Cristo a les persones que anaven a matar. I un de Forcall, Manuel Ortiz Balagué, quan li van donar el *Santo Cristo* per a besar, en el moment en què l'anaven a matar, va escopir al Cristo. –¡A éste matarlo a parte!– Com el van enterrar a part, els seus fills, més avant, el van poder desenterrar i enterrar al cementeri de Forcall, on fique: *Muerto por la República*.

Un altre cop, Fusteta de Cinc Torres [Demetrio Fuster], estave destinat de soldat a la presó [com a carceller]. Li va tocar de guardià, i *anave* l'oficial al mig i un soldat a cada costat [a buscar el presoner que havien d'executar]. Obriu la porta de la cel·la i [Fusteta] se veu al seu pare. ¡Booom! ¡[Fusteta] cau desmaiati! Pensave que havien de matar al seu pare i se va desmaiar del *susto*. Però no ere al seu pare al que anaven a matar. Moltes nits *fusilaven* sis o set presoners; la vegada que més, quaranta. Me n'havien cinc-cents i els havien de *fusilar* a tots. Un dia me van fer patir, perquè a mon pare el traslladaven a Madrid, a Talavera de la Reina. A mon pare li havien

ficat vint anys i un dia de presó, i això que no va anar al front perquè estave herniat. Un metge *polaco* el va operar i va quedar perfecte, però no ho va dir, i per això no va anar a la guerra. El meu pare anave a Talavera a un camp de treball i *havia* de marxar *en* tren, i va preguntar a la presó: –¿No puedo despedirme de mi hijo? –¿Qué tiene un hijo? –Sí. –¿Dónde está? –En la primera celda.– Vènen i engeguen *la* llum i diuen: –¡Isidro Borràs! «¡Ah, hòstia! ¡Ja estic perdut!» Vaig pensar. –No se preocupe, es que viene su padre a despedirse.

Però el 14 de setembre, vam eixir a l'una del mig dia. Eixíem una hora al pati els que estàvem *en* pena de mort, que érem quatre-cents o cinc-cents i pico. I anàvem baixant [el número de presoners] perquè cada nit ne mataben vint, vint-i-dos, trenta, quaranta-u..., i anàvem baixant. Me portaven al lloc que mataben. ¡A qualsevol *asustava!* Els companys me deien: –Tu tranquil, que a tu no te mataran. Quan isques en recordat de *natros*. ¡Venja la nostra mort! – Però, ¡si jo també estic condemnat a mort, estic com *vatros!* –Tu tranquil, que a tu no te mataran.– ¡Me cago en l'hòstia! Això va ser... *coño*, serà... a veure, quan se va acabar la guerra va ser el 1939... I el dia 14 de setembre en eixir una hora al pati... Va vindre un oficial i va vindre a mi per a comunicar-me la noticia i me va dir: –¡Juan Isidro Borràs! – Presente.– Era un oficial, un *guardián*. –Le felicito a usted, le han quitado la pena de muerte. – «¡*Coñol!*» Eixe dia va ser el dia de més alegria de la meua vida, perquè me veia la mort a la meua cara... ¡EI 41! [en este moment recorda l'any exacte]... Me van commutar la pena de mort per trenta anys de presó. Havie passat mig any des del judici. I *entonces* me van separar dels que estaven *en* pena de mort i vaig passar on estaven tots els jutjats. Vaig passar sis anys i mig a la presó. D'allí me van passar a San Miguel de los Reyes [una de les presons de València]. [l narra:] «*San Miguel de los Reyes, patio de las tres palmeras, donde se mueren los hombres de sentimiento de pena.*» A San Miguel de los Reyes hi havie tres mil o quatre mil homes i allí me vaig quedar. Al cap de sis anys i mig me van soltar.

En San Miguel vaig estar dos anys seguits sense anar a missa. Quan els demés anaven a missa jo tenie un forat [per a amagar-me] i me fotie allí mentre els demés anaven a missa, tots i... Me fotie al

forat i me feie un cigarro *mentres* els demés estaven a missa. Passave la missa i avant. Al final, vaig agarrar *temó*. «Si m'enganxen, me *foteran al calabós*». Un dia, quan ja anave a missa, jo portave sandàlies i un pres que *feie de llimpiabotes* me les va netejar. Un del poble (el *Falsero*) que estave *detràs* de la fila, me va dir: –¡Quines sandàlies portes més *llimpiés!* –Me les he *llimpiat* massa... L'oficial que entrave per *detràs*, me va dir: –¡Ni a la iglesia podeis callar! ¡Vengan, la targeta! L'altre li va donar la targeta, però jo li vaig dir que no la portave. Li vaig dir que no la tenie. Me va demanar el nom i li vaig donar el nom d'un que vivie a Forcall: José Urquizu. Quan llegeixen els càstigs, diuen: –José Urquizu, quinze dias de limpieza de escaleras.– Però José Urquizu no se va presentar. Ell [l'oficial] va cavil·lar per localitzar-me, ficant-se al lloc on passàvem per vore si me reconeixie. Els meus companys valencians me van canviar l'aspecte i la roba i vaig passar per davant d'ell i no me va conèixer. Si m'haguere conegut, m'hagueren ficat a la *celda* d'aïllament i allí m'haguera mort.

Un dels presoners, un home que ere mestre... No *sólo* mestre, abans de la guerra ere director de l'Escola Internacional... de la Escola Internacional de Madrid. Quan va ser el seu moment, a la presó portave vint-i-tres o vint-i-quatre xiquets [vol dir joves als que feia classe], ¡buf! Un dia el anave per allí i me va dir: –¡Vine ací! ¿Què fas assegut sense fer res? ¡Vinga a estudiar, que tu eres jove!– Vaig començar a anar a les seues classes. Tot el que vaig aprendre ho vaig aprendre a la presó *en* ell. Apreníem entre altres coses francès. A la classe, en francès parlàvem tots, *en* el mestre. ¡Uii! Oh, sí, home. ¡Ah, hòstia consagrada! Tot *cristo* consagrat, iteníem un professor de banderal! ¡Uii! Allí hi havie... Estave el director internacional de Madrid, que aquell home no tenie collons de... –¡Això t'ho aprens tot!, ¡buf! Allí, allí..., van haver uns que se van treure una carrera, ¡me cago en l'hòstia! Sí, sí, sí... Anglès, Francès, Portuguès, Alemany, ¡buf! Sí, sí... Aquell *tio* donave: matemàtiques, gramàtica... *hasta la sintaxis*, francès, anglès..., de tot, de tot fèiem, i escolta, n'érem deu o dotze cada classe. Se dia..., ¡buf! No sé, és que se'l van emportar, José Maria... Se'l van emportar d'allí. Van vindre *en* un cotxe de l'ambaixada britànica, anglesa, *en* banderes

desplegades a la presó de València a emportar-se'l, i se'l van emportar allà. Va marxar i ja... José Maria, no, no sé... José Maria, però no res més... [Quan va explicar que el mestre va marxar cap a la Gran Bretanya, es va emocionar, perquè segons va dir «es van quedar orfes». Fent les classes amb ell, era l'únic moment en què estant a la presó eren feliços].

Natros totes les nits llegíem les notícies. Estàvem agrupats en les joventuts socialistes i comunistes allí, i cada nit per tots els dormitoris pegave la volta la informació. Se treballave de forma que el que fèiem ere copiar [el diari] *en bolígrafo* i ¡alal! Ho copiàvem del diari, del diari... I com necessitàvem el diari l'havíem de comprar i no s'havie d'enterar ningú, ¡eh! Els diaris mos els deixaven els oficials. Quan havíem copiat [les notícies que volíem] els tornàvem, perquè sinó estos [oficials] te fotien denunciat, te castigaven tots els dies. Hi havie un oficial de presons (que ja ho ere abans de la guerra), *en el* que jo tenie molta amistat i que va ser el que me va traure de la presó (l'*abuelo* Gepa). Don Francisco Santiago estave de funcionari de presons a Alacant quan van matar a José Antonio Primo de Rivera. Este home se sabie tota la història de la mort de José Antonio. Ere alt i *en bigot*. Me deie: –Este bigote no me lo quito hasta que no se lo quite Stalin.– El van retirar cinc anys perquè no se va *subllevar* en defensa de José Antonio. Després li van tornar a deixar treballar, però sense *mando*. [El diari] l'entrave per a ell, que com ere *jefe* no li ho podien prohibir, i m'ho passave a mi. Me va treure ell, me va treure de la presó ell. Cobrave molt, però sense *mando*. Ell entrave i a ell no li podien dir res; i jo i quatre... i tres o quatre més, en una cel·la copiàvem les notes bones; i si hi havie quatre notícies, *pos* copiàvem quatre, i si n'eren cinc, cinc. I eixes notes passaven per la nit de *celda* en *celda* per a informar a tots els presos; i quan se llegie... mutis tots. Sí, escolta, i totes les nits i tots els dies... oi, oi... Aquest oficial m'apreciave molt. La seua dona li portave menjar i ell me feie part per a mi. Ella treie fora les cartes dels presos que no interessave que passaren per la censura de la presó, cosa que estave molt penada. Ell me deie: «Coge las cartas de los presos, pero no cobres ni un céntimo por ello.»

Quan estave a la presó jugàvem a l'*ajedrés*, i una vegada vaig guanyar un campionat que feiem. De premi vaig guanyar un llibre que se diu "El immigrant". Va ser un concurs molt important per a mi, perquè de llibres no ne podíem tindre, perquè eren molt cars. En este llibre van firmar tots els de la presó que havien jugat al campionat d'*ajedrés*. Quan teníem un llibre nou, copiàvem a mà en els classes que feiem les parts que més mos agradavem perquè el *puqueren* llegir tots els de la presó. I encara me'n recordo de les poesies que feiem. ¡Oi! Sí, Sí... Golondrina ¿estás cansada que te has posado en la reja?... ¡Ui, la golondrina! ¡És una poesia de bandera!

[Va intentar recordar els versos de la poesia, però només va recordar fragments aïllats. Però al dia següent el tio Sant Antoni em va venir a buscar a casa i em va dir que havia recordat més estrofes. Quan el vaig gravar, es va emocionar molt. Vaig buscar la poesia per Internet amb el Google i la vaig trobar completa. L'havia penjat a la xarxa la filla de l'autor, Lola Pérez. He intentat posar-me en contacte amb ella, però no he pogut. El seu pare, ara ja mort, va estar empresonat durant la guerra a la presó d'Alcalá de Henares].

Vuela...vuela...golondrina

Golondrina ¿estás cansada
que te has posado en la reja?
¿No vuelas alborozada
en busca de tu pareja,
que estará desconsolada?

*¿Es que te agrada gozar
del fresco aire el blando beso,
o es que quieres endulzar,
con tu armonioso cantar
las tristes horas del preso?*

*No te marches golondrina,
aún hay sol en la montaña;*

*mientras la tarde declina,
trina, golondrina, trina
y al pobre preso acompaña.*

*Oye, golondrina hermosa,
tú que estás libre y con brío,
¿Quieres volar presurosa
a una "viejita" llorosa,
entregarle un beso mío?*

*Cruzarás en raudo vuelo
montañas, ríos y valles;
y en el madrileño suelo,
llorando con desconuelo,
tú a mi madre quizás la halles.*

*Dile que cese en su llanto,
dile que le mando un beso,
dile que, al que llora tanto,
recreaste con tu canto,
que me has visto aunque estoy preso.*

*Dile que cuando destelle
Venus fulgiendo con brío,
mande su beso a la estrella,
que aquel, el beso de ella, llegue
hasta allí, esperando el mío.*

*Percibirán mis oídos
el rumor de los dos besos
registra todos los ruidos;
capta todos los sonidos,
el tímpano de los presos.*

Cuéntale a mi madre vieja

*que una tarde fresca y bella,
te posaste ante mi reja
y que te hablé mucho de ella,
¡no te olvides de mi veja!*

*No le digas que he llorado,
no le digas que estoy triste,
dile que aunque encarcelado,
sonreía esperanzado
la tarde que tú me viste.*

*Cuelga en su balcón tu nido
y con tu dulce cantar
cuando con rostro afligido
recuerde al hijo querido,
no la dejaras llorar.*

*Y no hay en la colina;
el campo pierde color;
mientras la tarde declina,
vuela... vuela... golondrina
déjame con mi dolor.*

Eleuterio Pérez Cornejo

[El tío Sant Antoni va fer un gran esforç de memòria. Quan va acabar de recitar les estrofes que recordava de la poesia, va exclamar: «¡Ahí está!»].

Però en sabíem més de poesies, ¡més de cinquanta! Hi havia una que se deie... Un tamboril de emociones. Mira, ere aixína:

Un tamboril de emociones

*Un tamboril de emociones
resuena en la galería,
es la carta de la madre,
de la esposa, de la hija,
rara vez la del amigo.*

*Con remolino de nervios,
rompo el sobre y
leo la carta,
es de mi madre, pobrecilla.*

*Con qué dolor que está escrita
que ni Dios no me afija
y confío en la justicia.*

*Mira, hijo mío,
te mando chocolate,
queso y galletas de vainilla.
Te mandaría más cosas,
pero el tendero no fía.*

*Un tamboril de emociones
resuena en la galería.*

Esta és bonica, però la golondrina, ¡oi, oi! És una poesia de bandera! Totes les poesies les apuntava en un llibre. Tenie més de cinquanta o seixanta poesies fetes per presoners de totes les presons d'Espanya. Se va fer molta poesia, perquè hi havia molta gent que estava molt trista. A València hi havia cinc presons i les cinc estaven plenes. Tota Espanya estava dividida en dos parts: en una, tots tancats, en l'altra, la Falange. Però el llibre me'l vam pillar els civils. Me van fer un dia un registre a la casa de Forcall i a la de

Villories al mateix temps. Un va vore el llibre i el va fullejar [fa com si obrís un llibre i passés les fulles]. El va tancar i se'l va posar davall del braç i se'l va emportar. No sé qui el deu tindre ara... [La seva expressió delata que va representar una gran pèrdua per a ell.]

A Sant Miguel de los Reyes, el metge oficial me va dir: –Seràs el meu secretari.– Havie d'anar a tots els lloc *en* ell, també quan pujaven i baixaven la bandera [nacional] i mos feien cantar totes les cançons, el *Cara al Sol...* amb la banda de música de presos. I mos feien cridar «¡Franco, Franco!» Tocaven a reconeixement [dels malalts]. –Hay ingresos.– Me deie l'oficial. –Anda, Borrás, anota los ingresos que hay.– Li tocave fer-lo a ell, però m'ho manave a mi. –Ve, toma la llave.– Anave *en* la clau i obria, i tots els que estaven esperant cridaven ¡Franco, Franco! Un dia me van donar la clau i me van fer anar a un *puesto* de la presó. Quan vaig entrar van cridar tots: –¡Franco! ¡Franco!– I jo vaig dir: –¡No, baixeu la mà, baixeu-la! ¡Jo no sóc Franco! ¡Eh, Eh!– Se degeneren pensar que ere un oficial. Hi havie *uno* que ere diaci de Villores. Estàvem tots despullats i havíem de passar tot a la cambra de desinfecció. Havíem de passar tota la roba, i tots despullats, i me va dir: –¡Oh, me cago en Déu! ¡Tu eres l'Isidre Borrás!– Ell havie estat l'any 39, quan va ser tot *lo* de la guerra; va estar a la presó i va estar *en* mi. –¡¿Tu estàs ací un altre cop?! ¡*Algo* has fet!– No, mira, encara no he sortit.– ¡¡¡Ooooooooooh!!!– Jo encaraestic ací, sí xiquet.– Mos van fer passar la llista i vam apuntar: fulano de tal i fulano de tal i tot... Després la passàvem [la llista] a l'oficial. Vaig veure un home major que estave a Ortells, però ere fill de Villores. El vaig vore i li vaig dir: –Carbó Membrado, pase. –¿A mi? –A usted.– Vaig pensar: «Este home, al mig dia encara estarà allí fent cua». I li vaig dir: –Passa.– Li van ficar una injecció de «neurotronicas con hierro» per al mal de cap i li va anar com una seda, que sempre ho va reconèixer. Quan jo ja estave fora de la presó, vaig anar a Ortells perquè me fes una obra. Ell estave jubliat i el xic [el seu fill] me va dir que no podie. Però ell va vindre a visitar-me a Villores i va dir que farie l'obra per damunt de tot, que jo quan vaig poder li havie fet un gran favor. I *aixina*, si podies, havies de fer bé, ¡buf! *Pos* això...

A [I]a presó del Sant Miguel de los Reyes van entrar tres-cents presoners que eren la major part del *Norte*. Eren maquis. Els van portar de Saragossa. Entre ells, dos xiquets francesos que s'havien enrolat. Tots *nortenyos*. Van ser uns anys... ¡Van fotre un *ruído* a la presó! ¡Lo que no havie passat mai en sis anys i mig que vaig estar, ells ho van fer! Mira com estave la cosa, que no mos donaven pa, ¡i tenien el forn a San Miguel de los Reyes! Natros teniem forn. Estave a la presó de San Miguel i hi feien el pa per a les altres presons: la Modelo, la de Monteolivet, la de dones... Tot eren presons, cinc o sis presons estaven a València, i fèiem el pa per a tots. Però per a *natros* no hi havie pa. *Pos bueno*, no hi havie pa. Van venir els presos. Anave cada *uno en el plat*, i deien: –Uno, dos, tres...– i en ordre. I teniem un cassó que te'l fotien ple d'aigua. I al costat te donaven una tarongeta, te donaven una tarongeta, i no hi havie pa. I un *tío* va dir, un d'eixos dels maquis: –¡Me cago en Dios! ¡No me han dado pan!– I se'n va, se'n torna al *jefe*, al guardián i li va dir: –¡Oiga, que a mi no me ha dado pan! –¿Y eso que lleva en la mano qué es? –¿Esto? ¡Una naranja!– I ¡¡ippaim!! El de presons li fot una clatellada, i el maqui li fot el plat, li'l llança i ¡fum! ¡Al cap! ¡l se va armar un *lío de padre y muy señor mío!*

I resulte que tots els de la presó van acudir allí. I va entrar el *relevo* i va vindre el director. Va entrar i va dir: –¡Hombre! Tengan ustedes en cuenta que yo tengo la fuerza detrás. Y si tomo la fuerza... –¡Tome, tome, tome la fuerza, tome...! ¡A ver! ¡Sepa usted que esto está alborotado! ¡Podemos cortar el tren, y nos cogerán, pero a usted también! ¡Y nos fusilarán a todos! ¡A vosotros y a nosotros!– ¡Ah, me cago en Déu! ¡l mutisi! ¡Se va armar un *lío!* I l'oficial de presons va dir: –Vamos a hablar. Mire, dejo que salgan dos delante y dos detrás de cada fila, y vamos al patio y hablaremos, hablaremos en calma y racionalmente. –¡No, no saldremos! De aquí no sale nadie, ha habido un altercado y no...– Però ere de por. ¡Vam guanyar! Després se va parlar de pegar-li al director. ¡Allò tenie pena de mort! Però... sí, sí... Els maquis van dir: –Mire, está mal hecho y lo reconocemos. Pero usted suéltelo, ¡suéltelo! Suéltelo y después le pedirá perdón... –Eso no se ha hecho nunca... –Mire, si no lo hace así... Mire, si no lo hace así a la hora de salir al patio no bajará

nadie, se quedarán, nos quedaremos todos en los dormitorios. ¡Ya podrán tocar la música y tocar la corneta y todo! Hacemos un trato.– I li va fer tanta por [al director de la presó] que el va soltar. Els maquis li van dir [al maqui que li havia pegat al director]: –Demana-li perdó que està mal fet– I va anar i li va demanar perdó i tot se va acabar allí. ¡Però en collons, eh! Això no ho fèiem, quan estàvem *natros* sols, no, ¡¡¡ui!!!... Eixos maquis se fotien *en* elements bons. Va entrar *uno* dels maquis francesos i va dir que li havien pegat un tiro al genoll, i va anar a la infermeria. Parlave en francès i els xics de la presó, els que estaven d'infermers, deien: –A eixe no... no l'entnem. ¡Me cago en Déu! ¡Crida al Borrás, home!– Me van cridar: –¡Borrás! –¿Què hi ha? –Mira, que hi ha algú que parle i no se l'entén. Parle i no sé que diu. –Va jo... [es posa a parlar en francès]. I sí, mira, *coño*, ¡un tiro que li van pegar! –No tienes nada –li vaig dir. *Bueno, pues* va... [...] Mos vam entendre perfectament. Jo estave estudiant això [francès]. Jo... ¡Ah, me cago en Déu! *Entonces*... [...]

Allí a la presó van entrar els maquis. Tenien el *cuarte*/general a la serra d'Espadà. Mos van vindre a visitar com si foren visites normals. Van vindre [fent-se passar per familiars] per a vore si podien fer un *asalto*. Però no, no, perquè eixiríem perdent... Estàvem rodejats d'estos, estàvem rodejats de policies, però ¡*joj!*, que els maquis portaven la metralleta amagada baix del braç, baix de la gavardina. Van vindre *en* corbata i ben arreglats per a despistar, despistaven del tot, ben despistats, però, ¡*jo!*... Mos vam reunir per la nit i vam decidir que no [farien l'assalt] perquè amb tota la policia que hi ha a València mos haurien fregit. Haurie sigut una cosa massa grossa i mos haurien *achicharrat*... Els vam dir que no podíem intentar la fuga. Però ací ja se va perdre el contacte *en* ells. Però *ojo*, perquè havies d'anar *en* peus de plom. Tot eren policies i tot eren els de la Falange de l'hostia ¡que eren pitjor que les fures! *Bueno* i ja, així... ¿Què més? Ja... no sé què [explicar-te] més.

Un amic de la presó, Francesc Lluch, de Benicarló, me va proposar que mos apuntàrem voluntaris a un grup de treball i després mos escapàrem. Als dos dies van demanar vint-i-dos [homes] per a treballar en un *pantano*. Mos havien de fer un reconeixement mèdic, i si no estaves útil no t'enviaven. Quan arribo

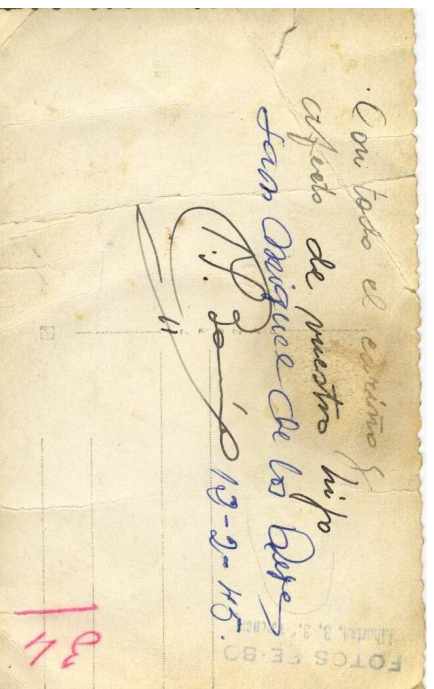
jo me diu [l'oficial]: –¿Qué te pasa? –Que vengo a hacerme un reconocimiento médico para ir en el grupo de trabajo. –Bueno, pues ya lo sabes, ¡NÚTIL TOTAL! No vales para el servicio. Tonto, tonto, ¿te vas a ir a trabajar a pala y pico con dos guardia civiles detrás esperando darte un tiro? No, no, no estás para eso.– Però el meu amic va passar i al cap de dos dies ja s'havie escapat. Va parar a casa d'un amic de València, on li van canviar la roba i va anar a Barcelona i a Barcelona se va casar. Va continuar la *lucha* fent de viatjant pel nord. La policia el va detectar i van anar a buscar-lo a casa de la dona. –¿Francisco Luch? –El meu marit està de viatge. –Que se pase por comisaria. –Ya se lo diré.– Quan la dona li ho va dir [al seu home], ell salte cap a França. En aquell moment estava la guerra de França i Argèlia i l'agarraren els militars francesos disparant contra els soldats francesos. S'havie passat al *bando* argelí. Li van treure la paga a la dona. Un dia va vindre a Forcall preguntant per Isidro Borrás. –No està ací, se va casar i viu a Villores. – Va vindre [a Villores] pelut, i com no el coneixien, li van dir que jo estava a Mollet. Un altre cop va tornar i mos vam trobar. Vam anar a dinar tots junts.

Jo vaig estar molt ben col·locat [a la presó]. Tenie novia i la novia entrave dins de la presó, ¡ui! Jo la vaig conèixer per mediació d'un cunyat d'ella. Me va dir: –Te presentaré a ma cunyada.– I havíem de pagar cinc quinzets perquè entrare [ella a la presó de visita] deu minuts, ¡cinc quinzets per a deu minuts! Però jo si pillave que estava l'oficial eixe (*Don Francisco Santiago*) estava... vint o vint-i-cinc minuts. Tots volíem parlar [a la sala] i, a més, s'enteníem un muntó [amb l'oficial] aquell... *En* cinc quinzets parlàvem tot el matí, i quan tocaven el *pito* i deien: –¡Tots foral!, *natros* mos quedàvem parlant. ¡Oi! Quan baixave ma mare igual, i els oficials me deien: –¡Tu eres el fill de la «pollarosa»! ¡Lo que tú consigues, no lo consigue nadie! ¡No sé cómo ni de que forma, pero tú consigues que tu novia entre todo el día contigo! ¡Viene tu madre y también entra contigo! ¡Eso en toda España no se ve!– Ara jo tenie els informes que volie. Trucave al general de presons i deie que ere la meua germana que feie no sé quants anys que no la veie. ¡Tot mentires, mentires també passaven! Feien pagar cinc quinzets per deu minuts, als deu minuts tocaven el *pito*: ¡Tiririri! El *pito*... Tots cada tongada, vint-i-cinc o trenta, a pagar, que se fotie un *ruido*, perquè *claro*, estàvem com d'ací allà [només

indica un metre] i pel mig passave el de presons perquè no diguérem res que no se podie o que passàrem alguna cosa. No se podie passar la mà, aquí estave la reixa i allí una altra [estira els braços per a indicar on estave cada reixa, més d'un metre de separació entre elles] i pel *pasillo* del mig passave el de presons. Deu minuts i tocave el *pito* i *¡ala!* I un altre [una altra tanda de vint-i-cinc presoners]. I tot el *rato* ere així, des de les deu, fins a l'una, ¡buf! ¡Eh, eh, eh! Me cago en... oi, oi... *Pos bueno*, tot això.

El funcionari Don Francisco Santiago (li *diem* l'*abuelo* Gepa, perquè ere vell, alt i geperut) me va dir que me traurie i me va traure [de la presó]. Un dia me va dir: –Voy a hablar con el auditor general de València que es íntimo amigo mío e hicimos un curso juntos.– Quan va vindre, li vaig preguntar: –¿Qué hay?–Mira, si te hacen un papel en el pueblo con la firma de siete personas, ¡mañana estás en la calle! Set no, vuit: Carceller, Miralles... van firmar la carta. *En* tan mala sort que els vaig dir que m'enviaren la carta certificada a casa de la xica que ere *entonces* la meua *novia* (Amparín). Ella me venie a veure tots els dies, i me deie: –No ha arribat res. –¿Com pot ser? Perquè ¡la desgràcia puta! A esta xica la volie el *cartero* del poble que, quan va arribar el certificat, el va agarrar i el va fer desaparèixer. Jo li deie a ella: –¡Amparito, he rebut una carta de casa com que t'han enviat el certificat a tu!–Xiquet, jio no n'he rebut cap! –¡No me *faigues* bromes, que per a mi això és molt pesat!– El *tío* Blai del Sereno que ere el carter de Forcall me va dir que tot se sabrie, ja que ha d'estar la carta, perquè l'han entregat i no l'han rebut. Morella bé, València bé,... però al *reparto* final estave el *recibí* i no l'entregat. Va haver judici i tot i quan se va descobrir que havie sigut el carter, va haver de pagar sis o set mil pessetes de denúncia. *Entonces* vam fer un segon paper, però el va baixar de Villores ma mare en persona. Don Francisco me va dir: –Ven conmigo. Li diu a ma mare: –¿Cuándo quiere que salga su hijo, hoy? [quan ho explica es fica a plorar de l'emoció]. Li vaig dir: –Don Francisco, demà quan me porte el paper de la llibertat no ho digue a cap *puesto*, perquè estos de l'oficina del metge me mantejaran i encara me trencaran un braç.– Li vaig dir a ma mare: –¡Vostè marxe, marxe, que jo ja arribaré!– Tots deien: –¡El Isidro se va! ¡Se va! –¡No me mantegeu! Vos pago un

café, però jno me mantegeu! – A tots en els que tenie amistat per allí després vaig invitar. Vaig estar vuit dies a València en la meua novia i mare no la podie vore, se pensave que li ho robarie tot [al seu fill, perquè se quedarie a viure a València]. Vaig haver de decidir entre la meua novia i ma mare i me vaig decantar per ma mare, encara que aquella xica m'havie fet molta companyia mentre estave a la presó.

Fotografia de Juan Isidro Borrás des de la presó de Sant Miguel de los Reyes (a València) l'any 1945, amb una dedicatòria als seus pares, i una fotografia de la seua dona, Joaquina Gil, uns anys més tard.

Peñades d'una guerra

QUARTA PART

Anys de repressió

Després de la presó

El tio Sant Antoni va passar més de sis anys a la presó. Un cop fora de la presó va seguir tenint problemes amb la Guàrdia Civil, per aconseguir documents, amb el capellà del poble... Malgrat tants anys de presó, quan va sortir no podia tenir documents al seu nom ni fer moltes coses que volia; continuament li complicaven la vida. En el fragment següent ens explica com va viure la postguerra.

Tio Sant Antoni

I és igual... Això va passar en una presó. Però ne vaig entrar en una altra presó més gran i això ere... Una presó més gran, no podies fer res de cap manera [es refereix que quan va anar a viure a Villores, trobava continuament impediments per a fer qualsevol cosa].

[Sols eixir] vaig tindre una enganxada quan tornave de la presó de València. Jo portave [el certificat de] la llibertat firmada pel director. A l'ermita de Vallibana, hi havie un *cuarte/* de la Guàrdia Civil. Jo anave en un camió d'un de Morella que m'havien deixat pujar [a Castelló] a mi i al que ere el *jefe* de la Falange d'ací de Villores (el *tio* Ronsano). Anàvem *apollats* en el camió que anave a Morella, que funcionave en *gasógeno*.²⁶ No hi havie rodes [recanvis], no hi havie res, i eixe camió cada tros que anave, havie de parar i li tiraven pinyes perquè no hi havia res. I sentim: –¡Alto! ¡Documentación!– El que ere *jefe* de la Falange de Villores els diu: –Soy el jefe de Falange, ¡el jefe de Falange de Villores! –Bueno, bueno, eso da igual.– I jo vaig treure el permís que portave de la presó. ¡Oí! ¡Oí, oi, oi, oi! ¡Hòstia oi, oi! –Mira, mira, este elemento, este pájaro, este conoce a los del brazalete (perquè els del *brazalete* eren els *guerrilleros* que havien entrat de França i se deien *Guerrilleros de Levante* i portaven al braç un *brazalete*).– El Guàrdia Civil deie: –Este los conoce a los del

²⁶ El gasogen era un dispositiu que utilitzava la combustió de matèria orgànica per a produir gas. Utilitzant aquest gas en comptes de gasolina es podia fer funcionar camions i altres vehicles.

brazalete. –Yo eso no sé que es. –Ya, ya, usted ya lo sabe, pero usted hace el tonto para no saberlo. ¡Usted no puede pasar de aquí!– Ah, hòstia. –He estado en Valencia, he estado no sé cuánto tiempo en Valencia, yo tengo el documento en regla, el documento da la libertad, que está firmada por el director. –Pues venga conmigo.– I al xófer del camió li va dir: –¡De ahora en adelante no me subas a quien no debes!– El xófer se va esperar. Me va portar on estave el cabo, i li vaig dir: –Este es mi documento, en València lo he enseñado a la policía secreta cuando me lo han pedido y no me han dicho nada. –Tiene usted razón, este documento és completamente legal. Nada, ¡siga usted para Morella!

Els maquis

Els maquis eren els guerrillers que van entrar des de França a l'estat espanyol un cop acabada la Segona Guerra Mundial per a fer caure la dicadura franquista. Els maquis també van deixar la seua pejada a la comarca d'Els Ports. La gent els podia sentir per els nits quan passaven corrents pel carrer. Però la població civil no els podia ajudar, ja que la gent d'esquerres estava molt controlada per la Guàrdia Civil, i els van amenaçar de mort en cas que hi col·laboressin. Vivien sota la por a represàlles contra ells (fent-los acabar la condemna als que havien estat presoners), contra les seues famílies o contra les persones gràcies a les quals havien pogut sortir de la presó. A les persones que eren sospitoses de col·laborar amb els maquis se'ls podia aplicar la "ley de fuga"²⁷ i les podien matar sense fer cap judici.

Tio Sant Antoni

Hi havia uno de Forcall, Joaquim, que ajudave als maquis, donant-los menjar normalment i els va arreglar una cova que els maquis tenien al davant de Forcall. I algú de Forcall el va denunciar i quan Joaquim se va enterar va marxar cap a la cova on estaven els

²⁷ Consistia en portar la persona delinquida cap a un altre lloc i pel camí li disparaven per l'esquena amb l'excusa que s'havia intentat escapar. Realment l'executaven.

maquis. Quan va arribar a la roca del Migdia [la mola que hi ha al davant de Forcall] els maquis ja havien marxat. Com els Guàrdia Civils el seguien, se va tirar de dalt a baix de la roca del Migdia, perquè sabia que el matarien i va preferir suicidar-se. Els maquis estaven en una cova prop de Forcall. Garcia, que ere fill d'un home que havien matat els maquis, sempre me deie: –Tu que has estat a la presó per roig, ¡segur que saps on estan amagats els maquis!– I jo només sabia el mateix que sabia tota la gent. ¡Ojo en estar implicat en els maquis que te mataven *enseguida*, no donaven *cuartel*! Quan van matar l'alcalde d'Ortells mos vam enterar a la presó. Anave uno en un burret pels pobles, el *Cedacero* que ere enllaç entre els maquis. El *tío Bono*, que ere l'alcalde d'Ortells el va vore passar i va dir a la Guàrdia Civil de Sorita que aquella persona no li feie molta gràcia. La Guàrdia Civil el va detindre i el va portar detingut a Morella. Al cap de quinze dies, al tardet, se presenten els maquis a Ortells tots ben armats. Entrar al poble, podie entrar tot lo món; però eixir ningú. Busquen directament a l'alcalde a sa casa. –¿El senyor Bono? –Sí, ¿qué? I [l'alcalde] va fer intenció de treure's la pistola que portave a la faixa. Li van pillar la pistola i li diuen: –Anem a jutjar-lo.– Van cridar al jutge de pau,²⁸ van anar a l'ajuntament, van trencar el retrat de Franco, van ficar la bandera republicana a l'ajuntament, i a la plaça li van fer el judici. El jutge, que ere Badoch... ¡la *temorà* més gran del món! –No ha de patir res, no va per vostè, anem a fer justícia a este *xivato* –li van dir al jutge. Li van fer al jutge alçar l'acta del judici i condemnar-lo a mort [a l'alcalde d'Ortells]. Allí mateix el van executar. I el [maqui] que van tancar a Morella, va fugir.

A les Parres [de Castellote] van destinar un *cabo* nou, i el primer dia que va arribar anave dient: –¡Al maqui que encuentre lo torearé!– Se van presentar un grup de maquis a les Parres i van al *cuartel*, pillen al de la porta i li pregunten pel *cabo*. El guàrdia els diu que estave a casa del capellà. El capellà al vore els maquis se va voler escapar saltant d'un pontet a baix i se trenque el braç. Els maquis li van dir que per ell no anave res. –¡Que vingue el *cabol*!– Agafen el

²⁸ El jutge de pau era una persona del poble desenvolupava la funció de jutge en temes que afectaven a l'ajuntament.

cabo i el porten a la font que hi ha a l'entrar a les Parres i li pregunten: –¡¿Així que vostè torejaria als maquis?!– Li peguen dos tirs. Els maquis eren espanyols que després de la Segona Guerra Mundial van entrar a Espanya per lluitar contra el règim de Franco. Però estaven enganyats; ells pensaven que al fer moviment *natros* els haguérem seguit, però la gent, *ojo*, com jo estaven tots... controlats que no mos podíem moure...

La postguerra

Després de la Guerra Civil Espanyola va començar una llarga etapa de postguerra a l'estat espanyol. En aquest període s'hi va establir el nacionalsindicalisme que imitava el model feixista italià. Durant la postguerra va continuar la repressió de l'oposició al franquisme. Es va consolidar el règim franquista com un estat totalitari, centralista i feixista. Els pilars de la dictadura de Franco eren l'exèrcit que participava activament en el poder, el partit únic, la Falange Española Tradicionalista y de las JONS que va dotar el règim de bases ideològiques i, finalment, l'església catòlica que va legitimar i consolidar el règim franquista.

Quan jo ja vivie a Villores, després de sortir de la presó, un diumenge pel de matí va vindre el cabo de la Guàrdia Civil i va reunir a tots els d'esquerra que estàvem fitxats a la Sala de la Vila (al *tio Sarinyana*, al *tio Manolico*, al Coixo de Pans, a Agustí del Roig... a tots els fixats). –Vengo por un asunto muy grande. Si ven por el campo algún desconocido tienen la obligación de denunciarlo inmediatamente, porque ocurre que ustedes son el blanco, y ustedes se la cargarán y con dos tiros pararán al monte si no avisan de una persona desconocida que pueda ser maqui. Sería muy lamentable que vosotros pagaseis por no avisar.– Jo li vaig dir: –Eso es lamentable, que paguemos lo que no debemos, con dos tiros y al campo, sin saber nada. –Pero tienen la obligación de saber quien es. Eso es lo que hay. [Llavors, a la gent que vivia als masos els feien baixar per la nit al poble, i així si la Guàrdia Civil veia algú pel monte

per la nit, només podien ser maquis. A vegades la Guàrdia Civil es disfressava de maquis per veure si als masos els ajudaven. Tot plegat va complicar encara més la vida als masos].

No ajudaven els anys, la cosa estave *desmantelada*. Els homes i les famílies estaven a França, ¿què te pareix? Se van passar molts, mils, mils de soldats allí a França, que són els maquis que van vindre després; van vindre ací a alliberar-nos. Els maquis van aparèixer després quan Franco; ere gent que havie anat a França... Molts maquis, ¡¡¡vaai!! Molts i avant, tots armats ¡oi! Van fer faena, uns anys que van ser roïns, dels que se diu roïns. Estàvem un tant aïllats del món, perquè Franco de moment quan se va acabar la guerra, no tenie moltes relacions [internacionals]. *En* Alemanya i Itàlia sempre va tindre relacions, a part del que el van ajudar en la guerra. Eixos sí, però Anglaterra, França, Amèrica i tots li donaven el costat no bo. I això caie sobre el poble. Perquè la fam, la fam, la misèria, la fam i la misèria a *montons*, ¡oi! Quan se va acabar la guerra civil, entre els que van marxar a França i pel món, i els que van tancar a la presó, mitja Espanya se va quedar abandonada. No hi havie gasolina, [els vehicles] anaven *en* això, seria... *en* pinyes de pi i *nenya*, anaven els cotxes, *en gasógeno*. Ara, tota la fam i la misèria que vam passar... Van ser els anys eixos criminals, a part que no acompanyave el temps, com sí ho fere a propòsit. Van ser els anys quaranta-cinc, fins als cinquanta va arribar. Catalunya no tenie un tros de pa blanc i ací a València igual, i a Espanya. No hi havie pa, quan Franco, pa blanc no n'hi havie... I la fiscalia de taxes, els *fiscaleros*... Eren com les fures que a mitja nit se presentaven *en* el cotxe. Eren falangistes menuts. I... anaven al poble, a les dos de la nit. Sempre estaven allí baix a Morella, allí baix, allí. I ho sabien tot, tot, i anaven pel forn i on veien pa blanc, denúncia. No hi havie *lleit*, no hi havie oli, no hi havie moltes coses, moltes coses que faltaven, va passar... això. ¿Què més? Va ser això, a partir dels cinquanta o seixanta, a partir dels cinquanta o això és quan va començar a millorar-se la cosa *en* més relacions [amb altres països]. I això, i van haver més relacions. Amèrica va enviar molta *lleit en polvo*, i això... tot, però, ojo, eh... L'estraperlo ara estave per tota Espanya.

No plovie, no se va collir un gra de blat i d'estraperlo... Anàvem a comprar on podíem per a menjar. Després la policia anave al forn i no deixaven fer pa blanc, el pa ere negre, perquè no hi havia farina, i avant. Una època... Uns anys de molta fam, molta fam i molta misèria, perquè no se podie... Al no ploure, no-res. Ací a Villores, i qui diu a Villores, diu a tota Espanya... Però hi havia una necessitat de pa blanc, no podies treure res; si treies una mica de pa se't tiraven jo! [els de la fiscalia]. Però ¡com a fures! Estave la fiscalia de taxes, la fiscalia de taxes, ho fiscalitzaven tot, eren pitjor que les fures. Eixos se presentaven a les dotze de la nit al molí, a veure on estave el blat i els moliners amagaven els sacs de blat [no declarat] pel monte, pels coscolls, perquè no ho agarraren. Però ací, a Luco i a tots els *puestos*... i *ojo* la fiscalia, ho fiscalitzava tot, ¡¡¡oioioio!!! *Ojo els fiscaleros, ojo els fiscaleros, hòstia, ¡¡¡ oi!!! oi, oi, oi!!!* I la gent se dedicave a l'estraperlo, no cal dir més. Jo havia de viure. Me vaig casar i no tenia res per a viure. Anave a Vinaròs per oli; el portave ací a Villores. A Forcall no anave perquè jo estave més controlat. Ací a Villores dissimulave més les coses, i l'estraperlejave ací, a Ortells, a Luco,... on podie. Jo tenie terra i no vaig collir res, ni un gra de blat ni mig. Tenie ficat un *cupo* i havies de pagar el blat, *cullgueres* o *no cullgueres*. I no ne tenie ni un granet de blat, ni jo, ni ningú del poble. Pos és igual. Compràvem el blat a duro el quilo i *mol* donaven a tres pessetes i anàvem a comprar-lo a les Parres *en* un burro de compra. Ací a Villores, el diumenge de matí [la gent anava] a les Parres en l'excusa d'anar a fer *nenya*. Allí tenien blat i oli, però ací com no hi havia *terreno*, no teníem res. I compràvem l'oli, i si t'eixie la fiscalia o la Guàrdia Civil te'l fotien.

Al cap d'un temps, me vaig casar *entonces*. Per l'església passàvem tots. Jo feie classes de repàs als pastorets a Forcall i ací [a Villores], quan me vaig casar, també. Ací portave dos *turnos* de xics als que els feie repàs. Els cobrave tres duros al mes. [El que jo ensenyava] ho vaig aprendre tot a la presó, on jo estudiave de tot: Francès, Comptabilitat,... ¡de tot! I jo estave a les oficines a la presó. Entre altres coses vaig dependre a escriure instàncies. A tots vaig enviar instàncies, *hasta* a Franco, pel meu suplicatori i perquè m'indultés. El saber val molt. Quan jo ja m'havia casat, el meu pare tenie una màquina trilladora, i estant trillant [a Forcall] va tindre un

accident i la màquina se'l va menjar *hasta* la cintura. Va vindre a Villores un de Forcall *en* una bicicleta i me va dir: –Borrás, hauries de vindre a Forcall que ha pres una mica de mal el teu pare. – Ere d'estiu i venie tot suat. Li vaig dir: –Beu un *trago* de vi, perquè tanta pressa, ¡descansa un moment! – Va beure un trago d'aigua al *xurrull* i me va dir: –Anem tirant *natros* davant. – Li diu a la meua dona: –Tu i la xiqueta ja vindreu *detrás*. – A peu havien d'anar [es refereix a elles], perquè en aquells temps de cotxe encara no n'hi havie cap [ell va anar amb moto]. Li vaig dir: –Tu mateix m'has justificat que el meu pare a pres molt de mal. Si siguere una cosa superficial m'hauries dit que no feie falta que vinguerre la dona i la xiqueta (que ere menuda i a peu *en* la calor que feie...). – Quan vam arribar a Forcall mon pare ja estave mort.

Teníem unes finques de blat i els meus germans que eren *gemelos* estaven a la mili. Jo els vaig dir: –¡Xa! Ja que s'ha mort el vostre pare podreu demanar que primer *vaigue uno* a la mili i quan l'acabe va l'altre. – Ooooh, no, no... – *Aixina* la mare no se quede mai sola, –els vaig insistir– perquè jo ja tinc obligacions a Villores [ja estava casat i amb la filla]. –Home, home, no, que *natros*... No, no pot ser, que això... – *Bueno*, jo vos ho he proposat. *Vatros* feu el que cregueu. – Ja estave el blat i la civada madura i passave al *denitet* que feie una olor a palla... Ooooh, si ho he de segar jo tot això..., ¡els germans a la mili! Mals pensaments que me van vindre, ¡*hasta* d'encendre un gat i soltar-lo perquè se prengués foc! Però no va ser *aixina*. Compro un full *guapo* de carta i començo:

«*La que lo escribe, Maria Rosa Balaguer Guimerà, natural de Villores y vecina de Forcall, a vucencia con todo el respeto expone: Que encontrándome viuda y sin recursos económicos, están prestando servicio militar mis dos hijos bajo su firme dirección. Agradecería que me mandara uno de los dos hijos para recoger la cosecha. Gracia que espero alcanzar [...]* ¡VIVA ESPAÑA!»

Ma mare no sabia escriure i quan me va vore, me va dir: –Sempre vas *en* fulles pel mig, i jio no firmo res! – ¡Vine ací, que firmes! – Li agarro el dit i *en* una mica de carbó del foc li vaig ficar la marca en la

base del full. Tanco el sobre i envio la carta. Al cap de poc criden als meus germans. –Jose Borràs i Florentino Borràs!– Se presenten els dos a la porta de l'oficial. –¿Qué tu has fet alguna cosa mal feta? –li pregunte un a l'altre. –Jo no, ¿i tu?– José que ere cabo li diu a Florentino: –¡Me cago en la puta! ¡Aquella cibada que tu vas vendre [d'estraperlo]! ¡Jo te denunciaré! [ho explica en to divertit]. Se presenten els dos al davant de l'oficial: –¡A sus órdenes! –¿Quién nació primero? –¡Este! –diuen els dos senyalant-se un a l'altre. –¿Cuál tiene más ganas de trabajar? –¡Los dos! –Primero mandaremos al cabo. Quince días para segar el trigo de su madre; y cuando venga él, quince días a éste para trillar. – [Ens fa riure a tots] Arriba José en el correu [l'autobús de línia que també portava la correspondència]: –¡José! ¿t'han donat permís?– li vaig preguntar. –Sí, però *pa segar*– va dir mon germà tot despagat. Ja sabia jo que ere per a segar, sí, sí. [Ens torna a fer riure]. I després va vindre Florentino els quinze dies per a trillar. ¡Jo no he tocat ni una palla!

Al cap d'una setmana de començar a fer repàs al Forcall van anar a casa de ma mare, i van preguntar: –¿Isidre Borràs? –¡És el meu fill! –¡Pos que pase por el cuartel! –Ve ma mare i me diu: –La Guàrdia Civil, que passes pel *cuartel*.– Ai, collons, *malo, malo, pos bueno*. Jo ja havie pensat que ere per *lo* de fer repàs o *algo*. I vaig agafar un quadern d'un xiquet dels que venie, d'un pastoret dels que venien de nit. –Y bueno, ¿qué desea? Que me han dicho que me presente.– Me porten a la porta del despatx del cabo, ¡pom, pom! –Cabo, ya se ha presentado Isidro Borràs. –Sí, pase, pase... buenas noches. –Buenas noches. –Siéntese. –Gracias. –Bueno. Usted se dedica a dar repaso. –Sí señor, a los pastorcillos que no pueden permitírselo [anar a l'escola], hago eso, repaso. Son quince pesetas cada mes, quince pesetas. –Y les enseña el marxismo-leninismo (Marx i Engels, ¿saps?, marxismo-leninismo, Marx i Lenin, els creadors del comunisme). –Yo de eso no sé nada. Ni sé nada, ni quiero saberlo, ni me interesa saberlo. Yo sólo quiero enseñar lo poco o mucho que sé, enseñarlo a quien no lo sabe. Tome usted un cuaderno. L'obre: –Lunes, lectura... Martes, lectura y escritura... Miércoles, dictado... Jueves, catecismo...– Hòstia, quan va llegir «jueves catecismo» va

dir al guàrdia que estave en ell: –Adiós cura. – Ja sé qui m'ha denunciat, home *claro*, ¡el capellà! M'ha denunciat el capellà, m'ha denunciat el capellà, ja va dir-ho, ja, ¡el capellà, m'ha denunciat el capellà! I jo els vaig dir: –Yo, mire... si no puedo dar [classes], no lo haré... No quiero ningún lio. –No, usted siga a lo mismo, siga sin ningún inconveniente que no le pueden decir nada, que usted no hace más que bien. Por lo tanto ya tiene mi permiso para hacer clases de noche para los pastorcillos. – Va ser clar i honrat, però perquè va llegir: Lunes, lectura... Martes, lectura y escritura... Miércoles, tal, Jueves, catecismo... Vull dir que el dijous feia classe de doctrina, i així me vaig salvar. I quan vaig venir ací [a Villores] igual, de forma que jo estave avisat per les quatre cares, no te cregues, ¡iiii! Però, ¡Ah, redéu! ¡Eh, eh!

Abans de la guerra hi havia un mestre a Forcall que portave molts xiquets, però també estave controlat. Li van amenaçar vàries vegades, a vore què feie. Un dia li van dir: «¿Tu tens un fill, veritat?». Va entendre molt bé el que volien dir i va decidir marxar-se de Forcall. Se'n va anar a Mèxic, i se va endur en ell tres-cents xiquets exiliats per a salvar-los de la guerra. Des d'allí, els xiquets enviaven discos [de vinil amb les veus dels nens gravades] per a explicar als seus pares com estaven. Estos discos els escoltaven els seus pares presos a la presó de San Miguel de los Reyes.

En Franco prohibien molts de llibres... Sí, segons quins llibres no estaven, no, no, no, segons quins llibres no. La Falange no... la Falange ¡buf! Els falangistes... ¡oi, oi! Mare meua... Els falangistes s'aprofitaven de la gent. El que ere jefe de Falange, ere un rei del poble ¡buf! No podies dir res als de la Falange ¡buf! Mare de déu, eh, sí, sí... ojo. Les fletxes que portave «Falange Espanyola» oh, oh... Jo ni podie tindre res al meu nom. Tot lo que necessitava, documents oficials... No ho podie tindre al meu nom, al meu nom no hi havia res (negocis, locals públics [ell tenia un bar a Villores], carnet de conduir, llicència de caça...). Jo no podie tindre ni carnet de conduir, però vaig ser dels primers de Villores en tindre cotxe. Lo que vaig fer per a aconseguir el permís del cotxe va ser demanar una partida de naixement, que allí ficave "Juan Isidro Borrás Balaguer". Vaig anar a València que hi coneixie a uno del Partit Comunista que arreglave

[falsificava] documents i m'havie dit que li portare la partida de naixement que havie demanat al poble. Quan vaig arribar me va dir que agarrare quinze pessetes per a comprar uns líquids en una tenda que ell me va dir. Quan vaig tornar en els líquids va agarrar un dels líquids i va tirar un poc per damunt de la paraula “Juan” i se va fer un borro gran de tinta al paper. –¡Oh,oh,oh! ¿Ara què farem? ¡Això no se pot presentar a cap puesto!– li vaig dir. *Entonces* l'altre me va dir: –Espera un moment– i va tirar un poc de l'altre líquid per damunt de la taca de tinta. ¡I al cap d'un moment havie desaparegut la taca de tinta com si el nom Juan no s'hi haguere escrit mai! A partir d'eixe moment vaig passar a ser “Isidro Borrás”, sense el el meu primer nom, “Juan”, *hasta* que va arribar la democràcia que vaig tornar a utilitzar un altre cop el meu nom complet: Juan Isidro Borrás. Vaig enviar esta partida de naixement per a demanar el certificat de penals, i *claro*, a nom d'Isidro Borrás el certificat de penals estave completament net. I així vaig poder aconseguir el carnet de conduir.

Ací [a Villores], quan me vaig casar també portave dos *turnos* de xics en el repàs, perquè no hi havie mestre. Les coses pareixien més tranquil·les, però també vaig tindre les meues. Quan jo vivie *detrás* de ca Barraques, un dia que estave dinant a casa dels sogres, me va venir a buscar un xiquet que li feie repàs. –*Tio Isidro*, ja casa el busquen! –¿Qui és? –Els civils. –¿Els civils? –Sí, i en van molts. –Bo és saber-lo.– Me'n vaig cap allí i me trobo dos Guàrdia Civils de Forcall i el cabo, no els que hi havie ací a Villores, que n'hi havie dos. Els de Forcall me diuen: –Es un registro. –¿A domicilio o particular?– Els vaig dir alçant les mans. –A domicilio. Baje las manos. –¿Tienen testigos? –Sí, sí.– Portaven al *tio* Agustí del Roig [es refereix a Agustí fuster, que havia estat l'alcalde de Villores durant la República] de *testigo* i Rufo, que no valien, perquè eren rojos i estaven fixats. –Per mi, bons. – Van obrir tota la casa, les portes i tot. Hi havie mosques i arribe la dona [la seua dona] i diu: –¡Me cago en redéu, totes les portes obertes i tot ple de mosques!– Ells regiraven tota la casa. Jo pensave, «¿què buscaran, què buscaran?» En aquell temps feie una mica d'estraperlo d'oli i vaig pensar, «els portaré on estan les *enjarres* i acabaran de regirar.» Quan les van vore, no van fer ni cas.

Tenie el llibre que me van regalar a la presó quan vaig guanyar el campionat d'*ajedrés* i que tenie en la primera fulla la firma de tots els que van participar en el campionat. La van esgarrar i se la van emportar. M'ha anat pel cap molt de temps què buscaven i qui els ho va dir. La dona pel matí va desmuntar el llit perquè se ventilés ficant la roba i el *matalap* damunt de les *mesies*. La nit anterior un m'havie passat un *boletín* del Mundo Obrero de l'ambaixada russa i me vaig passar la nit llegint-lo. I l'havie deixat damunt de la *mesita*, però com estave tapat, no el van trobar. Va ser molta casualitat que me feren el registre el dia després de passar-me el butlletí. Sempre ho he sospiat. En el mateix registre, el cabo me va trobar el llibre on jo copiave les poesies a la presó. Se'l va mirar [fa com si fullejara] i se'l va emportar...

Al cap d'un temps vam muntar un bar i vam demanar [per a obrir] l'estanc. Com no me'l donaven, la meua dona els va dir: –No podem tindre l'estanc per ser d'esquerres, i més que he perdut jo, no ha perdut ningú [es referia a la mort d'un germà en la *División Azul*]. – I li van concedir l'estanc. Un dia va vindre la Guàrdia Civil i me va dir: –Por no tener la bandera nacional, no pone estanco. – La meua dona se va enfadar tant, que els va dir: –¡Si no tenim dret a la vida, mateunos, home!– Va anar a un pintor de Forcall perquè li feren el cartell. La meua dona que ere tant de dretes i de missa, de vore totes estes coses se va fer d'esquerres, i l'església ja no la va xafar. Sí, sí. La meua dona ere de dretes. A la presó vam fer tots la promesa que no mos casaríem *en* una dona de família de dretes i mira, jo ho vaig fer. No vaig complir la promesa. I això... ¿Veus? Estes rajoles de Sant Antoni [assenya-la les rajoles de la campana del foc de sa casa, que era on havien tingut el bar] les va arrencar mon pare quan va començar la guerra de la casa on vivíem a Forcall per la temó que tenie que els milicians republicans li feren *algo*. Aixina que com havíem de marxar de casa i no mos podíem portar res, les vam arrencar i mos les vam emportar. Vam dir: «Veus? Sent republicans i l'única cosa que mos portem de casa són les rajoles de Sant Antoni.» Per això me diuen Sant Antoni...

Hi havie un metge que me deie: –¡Ojo en el capellà que...!– ¡Ah, me cago en Déu! A mi se m'encenie la sang. Oh, sempre... Home,

això que és això, i la Guàrdia Civil i... *ojo, ojo*, ... Vam eixir d'una presó i vam anar a una altra més gran. Va ser tot seguit, ¡oi! ¡Mare meu! Benicarló... Vinaròs... Castelló on mataven i quan me van treure la pena [de mort], vaig anar a complir la pena a San Miguel de los Reyes [la València]. I ací... Sempre *en* un ai, *¡ojo, ojo, ojo, ojo!* No *faigues* això, no *faigues* allò. Com si fora un criminal. No se podie aguantar. Un capellà va trencar *en* la creu el cristall d'eixa porta [senyala la porta de l'entrada del bar que tenia a la que ara és sa casa a Villores]. El capellà baixave en professó *en* totes les dones cap al calvari i dins del meu bar on estaven els hòmens bevent vi i jugant a les cartes *en* la porta del bar tancada perquè no els *veigueren*. El capellà va entrar al bar i va aixecar la creu dient: –¡Jesús, estos de aquí no te quieren!– ¡Plass! Cristall trencat. I va entrar i se va agenollar al terra mirant al sostre i cridant: –¡Jesús, este hijo tuyo no te quiere!– I la meua filla [Rosita] que ere molt menuda, me va dir: –¡Pare, este home està loco!

Al pati de la casa, que se trobave *detràs* del bar, teníem un local: el saló on feie ball. Jo tenie un *aparato* [de fer música] que comunicave [amb el saló]. Ficàvem la música des del bar [l'equip de música estava al bar i els altaveus al saló]. [Al saló] *cabien hasta* quaranta fadrins i fadrines fent ball, i feie pagar dos pessetes. Venie la quaresma. –¡*Ojo* que *faigues* ball!– Deie el capellà –¡Que tornaràs on estaves!– Me s'ensenie la sang, sempre amenaces, amenaces... «Volveràs donde has estado.» El capellà, la Guàrdia Civil,... sempre *ojo, ojo*. Per Pasqua, tots havien de confessar-se.²⁹ Un any veníem de Forcall de *vore* la família el dia que havie d'anar a confessar-me, i per molt que mos vam afanyar, quan arribàvem al poble el capellà que eixie. –Ya has llegado tarde– me va dir. Jo li vaig dir: –Si vols anem ara a confessar-me. Ell me va contestar que sí, però jo al confessorari i la meua dona a la sagristia. Li vam dir: –O a fora com tots [vol dir al confessorari], o no mos confessem– i no mos vam confessar. La meua filla va fer la comunió a Barcelona, aprofitant que s'havie d'operar de les angines, perquè ací a l'església no estàvem

²⁹Lavors tothom tenia l'obligació de confessar-se un cop a l'any, que solia ser per Pasqua.

massa ben vistos. Un any eren les deu de la nit, hora d'obrir el ball. Totes les taules del bar estaven plenes, però ere quaresma. Els joves me deien: –Isidre, fem ball. –No faré ball, ¡no vull problemes!– La filla de l'alcalde ere joveneta i ere una de les que anaven al ball, i també estave l'alcalde, el *tio* Fraisquet *sentat* en una taula. A última hora l'alcalde, el *tio* Fraisquet diu: –Tu, jo sóc l'alcalde i mano que *faigues* ball. –Vostè és l'alcalde i jo sóc un veí; com a veí l'he de creure, però jo no *ne* vull saber res, ¡eh!– Fico l'*aparato* en marxa i comence el ball. Al cap d'una mitja hora, [es presenten] el cabo i un guàrdia. Algú els havie telefonat, perquè el capellà no estave al poble. –Yo no sé nada, como buen vecino debo obedecer al señor alcalde.– El *tio* Fraisquet, davant de tots el homes que havie en el bar, els va dir: –Jo me faig responsable, ¡se fa ball i prou!– D'ací del bar van anar a la Sala Vila, però com allí manave l'alcalde, [els Guàrdia Civils] li van dir que baixare al *cuarte!* [provisionalment a Villiores tenien el quarter a una de les cases de l'entrada del poble]. El *tio* Fraisquet va entrar al *cuarte!* on estave la foto de Franco, i com ere tractant portave una boina. El cabo va aprofitar i li va dir: –¡Descúbrase! ¿No sabe que cuando entra en un sitio debe descubrirse, y más aun en presencia del Caudillo?– Ells se van apanyar, però van tindre una *pelea* forta. Però el ball va continuar.³⁰

Havie un capellà que li deien mossèn Paco, que sempre m'amenaçave. Sempre me deie: –¡Ay rojillo, rojillo, rojillo! No quiero que hagas baile en cuaresma, porque si vuelves a hacer baile en cuaresma, volverás donde estabas.– El metge m'havie dit: –Tu, si te torne a amençar, fot-li [una amenaça]. –¡Pos jo li tallaré el coll!– Hòstia, *aixina* mateixa [li ho vaig dir]. –¡Oi, oi, oi! ¡Lo que me ha

³⁰ En l'època de la quaresma era quan els hòmens de Villiores havien de marxar a treballar a les mines de talc a França i aprofitaven per a fer una festa de comiat. A les mines hi treballaven maquis que no miraven amb bons ulls els emigrants espanyols dels anys cinquanta, perquè pensaven que els pillaven una feina que consideraven seua. M'han contat que quan a la greda un va comentar que era de Villiores, un altre que era maqui li va dir que coneixia aquest poble i el de Villiores no s'ho va creure. Però el maqui li va respondre que havia fet moltes hores de guàrdia amagat darrere de l'arbre que hi havia davant del quarter de la Guàrdia Civil (el carrer que ara diem la Creveteta)... per a vigilar els seus moviments. Quan va sentir la descripció del lloc, el de Villiores s'ho va creure. Aquest arbre ja no hi és. El van tallar fa molts anys quan van arreglar la carretera i l'entrada del poble.

dicho, con los poderes que yo tengo...! –Pues usted tendrá lo que tendrá, però jio li tallo el coll!– El metge (que ere socialista) m'havie dit: –*Dis-li quan estareu a un puesto sols, i fot-li eixa amenaça.*– I sí que va anar bé. No me va tornar a dir res mai, «jio li tallo el coll» sí... jeh, eh, eh! ¡Ah, hòstia!

Jo capejave el temporal i me feie amic del metge, i fins i tot d'un cabo de la Guàrdia Civil que hi havie a Forcall que ere molt bo. Se quedave a dormir a ma casa i els invitave a esmorzar sempre que venien. ¡¿Qué havie de fer?! Ere *lo* que tocave. Quan venie el Guàrdia Civil, anave a saludar l'alcalde per si hi havie novetats, i li deie: –Si quiere algo, esta noche nos quedaremos aquí. –¿Y dónde se queda? –Me quedo en casa de Isidro. – En aquell temps van fer obres a la casa del costat [la casa que durant molts anys va ser la cooperativa de Villores, que feia de tenda, de bar i de centre cívic], que també ere bar i les feie el *tío* Currico de Forcall [Rallo], que ere paleta i va ser *antes* alcalde de Forcall. Van fer un forat que travessave ma casa, a l'habitació en què *natros* dormíem. Vaig anar al paleta i li vaig dir: –¡Eh, que m'heu fet un forat!– El paleta no me va fer ni cas. –¿No veus que d'ací se veu quan *natros* dormim, i hi ha un *muntó* de terra?– Me va donar llargues: –¡Esta tarde aniré!– Per la tarde, va venir el cabo i com sempre li va dir a l'alcalde: –Me quedaré en casa de Isidro. – Al passar a l'habitació va vore el forat i va dir: –¿Qué es esta tierra? –Que los vecinos hacen obras y me han hecho este agujero. –¿Cómo es posible? –Es Rallo de Forcall, que es el paleta y no me ha hecho caso. – Va al veí i li diu: –¡Quiero que tape inmediatamente el agujero que han hecho en casa del vecino, y lo dejen bien arreglado!– Com ere de nit, el veí va contestar: –Pero, ahora no está el paleta. –Pues mañana por la mañana y que no pase yo y esté sin arreglar. – Estes relaciones s'aconseguien a base d'invitar-los moltes vegades, no *solo* ací, també als masos quan anaven de visita i a tots els llocs. Erem tant amics que un dia a la festa de Villores va portar el tinent coronel de la Guàrdia Civil de Castelló. Quan li vaig dir al dinar que jo no podie tindre escopeta, me va dir: –Ves a la furgoneta que hay en la calle y coge la escopeta que quieras, la que quieras y ¡vete a cazar por ahí! –Hoy no, que es fiesta. – I li diu al tinent coronel: –Mira si podríamos a este chico

sacarle licencia.— I este me va dir: —Estando nosotros sí, però no puedo concederte licencia, porque Madrid contesta negativamente por los informes que tienes.— Allí constave «Condenado a treinta años» i ja estave arreglat. I li va dir al cabo: —Estando en tu demarcación, haces la vista gorda y en paz. Si le apetece ir a cazar, que vaya.— No podie tindre l'escopeta. La vaig comprar per tres-centes pessetes, però me la guardave un tiet meu. Sols l'agarrave per anar a caçar. —Yo ya sé que cuando sales por la mañana con la pelliza ya llevas debajo escondida la escopeta— me va dir el Guàrdia Civil amic meu. Un dia venien ells de fer la visita rutinària al Molí la Cova, i jo caçave a la cova del Golarxo, prop del molí. Me va eixir un conill i vaig disparar, ¡pam, pam! sense adonar-me que ells estaven prop. Ell per dissimular li va dir al guàrdia que anava *en ell*: —Fíjate, la carretera tan estrecha y cuántos coches pasan por ella.— Quan me va vore, me va dir: —Las tonterías que tengo que decir para desparistar.

—Hombre, no os había visto, sino no habría disparado.— Aquells Guàrdia Civils van marxar i va vindre un *cabo* molt roí. *Natros* teníem a Villiores el negoci que ere tenda pel mati i per la vesprada, bar els dissabtes i diumenges, i saló de ball els dissabtes i diumenges per la nit. La meua dona ere la dependenta de la tenda i jo m'encarregave d'aprovisionar la tenda d'articles. Teníem *hasta* els medicaments més bàsics que me proporcionaven les mateixes farmàcies. D'esta forma quan la gent necessitava algun dels medicaments que jo tenie, no s'havien de traslladar a Forcall o a Morella a comprar-los. En els anys seixanta la gent va començar a comprar cuines de gas i ràdios. Com tots mos coneixíem, i coneixíem les nostres ideologies, aquells que simpatitzaven *en* la meua forma de ser, eren uns molt bons clients meus. Els articles que més me compraven eren les ràdios, però [per a comprar-les] me ficaven sempre una condició: que s'escolte la Pirenaica. Ere tant comú, que un dia, estant en una tenda de Forcall, un amic meu que m'havie comprat una ràdio me va dir: —Borrás, no sé què li passa a la ràdio que me vas vendre que no s'escolta «La Pilarica».— Ere la forma de parlar de la Pirenaica sense que la gent del voltant ho relacionare, aprofitant la nostra proximitat *en* Aragó, pareixie que ere una emissora manya. I quan me va dir això estave davant la Guardia Civil.

Jo tenie una radio en la que totes les nits escoltava les notícies de Radio Pirenaica i informave de les novetats polítiques als meus amics i familiars que simpatitzaven *en* la meua forma de pensar. Algunes nits, després de sopar, mos anàvem a casa dels meus *tios*, el *tio* Tollellà i la tia Maria Antònia, o ells venien a casa. A les dotze de la nit, sintonitzàvem Ràdio París o La Pirenaica: «Once de la noche, van a escuchar ustedes Radio París, La Pirenaica, ¡Viva la República!». I començaven a donar les notícies. Ere la forma *d'enterar-nos* del que passave a la resta del món i també dins del nostre país. Com sempre hi havie *xivatos* i gent roina; algú va informar a la Guàrdia Civil de Forcall que per la nit escoltàvem la Pirenaica. Van vindre a buscar-nos a mi, al *tio* Tollellà, a la tia Maria Antònia, a la tia Joaquina, al *tio* Sarinyena i mos van portar al *cuarte/* de Forcall, i mos volien pegar *en* un fuet. Va ser molt trist, perquè ja ere finals dels seixanta i ells ja eren molt majors. Sempre fitxats *axina*.

Vaig portar a [la meua filla] Nuri a Castelló a fer l'ingrés³¹ i va aprovar ella i el xic de Manolín i el de Lorenzo. Els vaig portar *en* un cotxe que tenie *entonces*. Després havie de fer un segon examen a Vinaròs, i vam anar també. *En* la mala *pata* que en el tribunal aquell estave aquell mossèn Paco, que després de Forcall l'havien enviat a un convent de monges perquè se jubiliare ja. En comptes d'alegrar-se de vore la xiqueta, que ell l'havie batejat, va fer mals informes i havent aprovat l'examen, el van fer passar com l'examen de la filla de l'alcalde de l'Atzaneta, que ere afí al Règim. D'això me vaig *enterar* al cap d'un any o dos. M'ho va dir la mestra del poble després d'insistir-li molt.

³¹ L'ingrés era una prova que realitzava la gent que volia accedir a estudis superiors per aconseguir una beca.

La transició

La transició a l'estat espanyol va durar entre 1975, amb l'accés al tron del rei Juan Carlos I, i el 1982, amb l'arribada al govern després de les eleccions del PSOE i amb Felipe González com a president. En les primeres eleccions autonòmiques del març de 1980 a Catalunya Convergència i Unió va formar un govern en minoria amb el suport d'Esquerra Republicana. El PSC va aconseguir el segon lloc seguit del PSUC. El PSUC va tenir un paper molt important durant la dictadura i després en la transició va obtenir uns resultats notables, tot i que no va arribar a formar govern.

Mollet... L'any 1972 vam anar a viure a Mollet i vaig ingressar al PSUC. Fèiem reunions en un baix d'un almacén de xampinyons que portaven de França. Arribàvem sempre puntuals i jo observave de detrás de la porta d'un bar que hi havia prop. Un dia vaig vore unes cares estranyes, i els ho vaig dir als meus companys. Però com al cap d'un moment ja no estaven, vam entrar i vam començar la reunió. Al cap de no res ja estave allí la policia. Jo els vaig dir: –Si m'agarren a mi que jaestic fixat, ¡adiós! Me van ficar en un racó, en un munt de caixes de xampinyons per damunt, de forma que quan van entrar no se van donar compte que estave jo. Quan van marxar, vaig eixir jo i me vaig *crusar* en la meua dona que tancave el comerç que teníem a Mollet i no me va conèixer. Jo anave *en* el coll de la jaqueta alçat, una tela de tenda ficada per damunt i portant unes caixes d'aquelles de xampinyons que estaven buides. Quan vaig arribar a casa, la meua dona me va dir: –Ha passat un home més raro pel carrer... Anave molt de pressa. –¡Sí, sí! ¡Pos eixe ere jo!– Al cap de pocs anys va vindre la democràcia *en* la mort de Franco, i el PSUC va guanyar les primeres eleccions municipals a Mollet. L'alcaldesa se deia Anna Bosch i també estave en aquelles reunions clandestines del PSUC que fèiem [a Mollet] a *l'almacén* de xampinyons de França. Entrada la democràcia me van indemnitzar per haver estat condemnat a mort i pels anys que vaig passar a la presó. Me van donar un milió tres-centes mil pessetes.

Un any vam fer uns pamflets *en* el nom de tots els [republicans] afusellats a Forcall durant la guerra, trenta-tres persones. En la façana de l'església de Forcall hi ha una placa que diu: «Caidos por Dios y por España» *en* els noms dels de dretes que van morir en la guerra. ¿! estos [republicans] que van afusellar, què? Vaig pensar de tirar els pamflets en la processó que fan a Forcall el dia de les festes Majors, perquè tots recordaren a aquells que van afusellar i demanar que llevaren la placa. Però la placa encara està ficada a la façana de l'església. Al final no vaig tirar els pamflets, perquè un amic me va traure la idea, però encara tinc les còpies. Tu també en tens.

Los demócratas forcellianos, perdonan pero no olvidan. No olvidan que pasaron por tribunales militares 285 forcellianos de entre ellos se dictaron 32 penas de muerte y fueron ejecutados o muertos en las cárceles:

Victor Ortí Balaguer	{	ejecutado en Morella)
Mmanuel Ortí Balaguer	"	en Castellón)
Vicente Cambó	"	"
Cándido Lembrado	"	"
Antonio Borrás	"	"
Domingo Illop	"	"
Alfonso Martí Hestne	"	"
José Segura Peturra	{	"
Francisco Buenaventura	"	" Benicarlo
Mmanuel Gascón (M. N. S. Miguel de los Reyes	{	ejecutado en Castellón
Francisco del Roquis	"	"
José Sancho	"	"
Mmanuel Oliet	"	"
Valentín Casanova	"	"
José Konfort	"	"
Marcos Soler Penarroya (M. N.	{	" Feus

El delito cometido por estos Forcellianos solo fue la defensa de lo que hoy disfrutamos todos los españoles que es el derecho a la LIBERTAD Y LA DEMOCRACIA.

Por todo lo antes reseñado deseáremos, que antes de poner dos placas de Caídos lo que denotaríe símbolos de la melárita guerra civil fuera quitada de quien procede la única placa que existe.

GRACIAS
LA COMISION

Manuela

Al tío Sant Antoni tots tenim coses per agrair-li.
Sempre ha fet el que ha pogut per a ajudar-nos quan
ho necessitàvem.